

UNIVERZITA PALACKÉHO
FILOSOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA HISTORIE

Děti a dětství ve starověkém Římě

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Vypracovala: **Tereza Antošovská**

Vedoucí práce: **PhDr. Ivana Koucká**

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma „Dítě a dětství ve starověkém Římě“ vypracovala samostatně na základě uvedených pramenů a literatury.

V Olomouci 16. Května 2012

Podpis:

Obsah

1. Úvod	4
2. Konec světa dětství – vymezení období dětství	6
3. Právní postavení dítěte	11
4. Dítě v rodině a literatuře -význam a vnímání dítěte a rodiny.....	16
Rodina – prostředí k výchově.....	16
Ideál římské rodiny – římsští autoři o rodině a dítěti.....	17
Shrnutí	24
5. Vstup dítěte do rodiny	25
6. Výchova a vzdělání	32
7. Svět her.....	41
Hry a hračky v římské literatuře.....	42
8. Svět práce	47
9. Smrt dítěte	55
10. Závěr.....	62
11. Seznam pramenů a literatury	64
Prameny:.....	64
Literatura:	66
12. Resumé	69

1. Úvod

Mým cílem v této práci je pokusit se pomocí „rozboru a slepení střípků“ z antické literatury zachytit pohled římských autorů na problematiku dítěte a dětství v období pozdní republiky a raného císařství, spolu s náhledem na právní stránku věci, s, v pozadí stojící faktickou, nikoli teoretickou, reflexí výsledků současných výzkumů.

Co tedy o dětství vypovídají antičtí autoři? Kdo byl považován v římském světě za dítě? Jaké bylo jeho postavení v rodině? Co pro ni znamenalo? Jaké bylo prostředí, v němž dítě vyrůstalo? Jaké měla společnost představy o výchově dítěte? Co bylo cílem této výchovy? Co bylo náplní dětského života? Vzdělávání? Hra? Práce? A také, jak byla vnímána, z dnešního pohledu, vyšší dětská úmrtnost?

Římská literatura je literatura, kterou lze označit za literaturu mužů pro muže – svobodných římských občanů pro svobodné římské občany. Zachycuje především pohled špiček antického světa, zaměřuje se převážně na prostředí vzdělané, městské společnosti, jak tematicky, tak úlohou adresáta, v čemž jistě roli sehrála i nízká gramotnost a vzdělanost širších mas obyvatelstva. Kromě toho se dochoval pouze zlomek z celkového objemu psaného slova antického světa. A v neposlední řadě otázky vztahující se ke světu dětství v římské literatuře, s výjimkou práce Quintiliana a spisku O výchově dětí, které se systematictěji zabývají výchovou potomstva, nejsou středobodem zájmu literární činnosti. Jsou spíše okrajovým tématem, na první pohled vytvářejícím dojem jakoby neměly valný význam pro římskou společnost, jakoby dítě stálo na okraji římské společnosti a nebylo její součástí.

V rámci zaměření římských autorů literatura v otázce dětství nabízí pohled především na dítě v aristokratickém prostředí a v jejím zájmu se objevuje převážně chlapec, syn, dědic, budoucí římský občan. Objevují se v ní jak osobní názory, tak literární motivy, typické pro určitý literární žánr, která je nutno mít na paměti a není tedy možné na základě literatury vždy generalizovat.

Ačkoli je téma dítěte a dětství, a nejen jeho, ale celkově otázek spojených s běžným životem lidí v antickém světě, v zahraniční odborné literatuře zpracované velmi detailně, na základě studia nejen římské literatury a práva, ale i nálezů, umění a archeologických stop, jak v řadě monografií, tak sbornících nebo článků, z pohledu historického, společenského, kulturního i demografického, mrzí mne, že těmto tématům není věnována větší pozornost v českém prostředí. Zejména antická literatura podle mne nabízí zajímavou možnost poučení i

v dnešní době. Již ve své době plnila nejen zábavnou, ale především poučnou funkci a její odkaz může mnohé přinést i dnes a to právě v otázkách běžného lidského života a každodenní filosofie.

Poznámka k citacím: Rozhodla jsem se v případě citací pramenů na místo čísel stránek uvádět citaci na základě členění antického díla (autor, dílo, kniha, odstavec, případně verše, např. Cicero: Tuskulské hovory III. 1, aby bylo možné snáze konkrétní úsek vyhledat a porovnat s latinským originálem. Bohužel, ne všechny překlady tento způsob značení reflektují, pak je uvedena klasická knižní citace.

2. Konec světa dětství – vymezení období dětství

Považuji za důležité hned na začátku si položit otázku, které období v lidském životě Římané chápali jako dětství? Kdy končí toto „bezstarostné“ období a začíná dospělost? Kdo je považován za dítě, a kdo za dospělého? V současnosti existují jasně vymezené hranice, dané právem (18 let a plnou trestněprávní odpovědností) a hranice biologická daná ukončením biologického vývoje (18 -21 let). Dospívání, jako jedna etapa lidského života, se pak rozlišuje na období novorozenecké, batolecí, předpubertální, pubertální a adolescence, a je následovaná obdobím dospělosti a stářím.

I v římské společnosti se objevují snahy z řad myslitelů, lékařů a právníků o určité vymezení etap lidského života, přičemž je většinou rozebírána etapa mužského života, vzhledem k celkové orientaci římské společnosti a literatury na muže – římského občana.¹ V literatuře (i právu) se objevují různá členění, mající společné jedno – vědomí specifčnosti období dětství, které je třeba odlišit od dospělosti a tu pak od stáří. Například Seneca rozlišuje dětství následované chlapectvím, pak jinoštvím, dospělostí a nakonec stářím.² Také tak ukazuje nejčastější formu rozdělování doby dětství v myslích antických autorů - dětství (infantia), do sedmého roku dětského života, a chlapectví (pueritia), do zhruba čtrnácti let.³

V nejstarších obdobích se konec dětství a počátek dospělosti u mladých mužů spojoval s přijetím tógy a vojenskou službou v 17 letech. Od období punských válek se sice začíná věk, kdy je mladý muž definitivně považován za dospělého, plnoletého, zvyšovat,⁴ ale stěží již může být mladík mezi 17 a 25 považován za dítě⁵, proto toto období života, kdy jsou mladí muži této zvláštní věkové kategorie nejčastěji označováni za „adulescentes“, „iuniores“ či „minores“,⁶ nebudeme zkoumat detailněji.⁷ Stejně, jako nebudeme blíže rozebírat otázku dětství v období starší římské republiky.

¹ Gray-Fow, M. J. G.: *The nomenclature and stages of Roman childhood*. University of Wisconsin-Madison 1985

² Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 45, Listy Luciliovy 24

³ Gray-Fow, M. J. G.: *The nomenclature and stages of Roman childhood*. University of Wisconsin-Madison 1985

⁴ Eyben, E.: *Restless Youth in Ancient Rome*. (II.vyd.) London 1993

⁵ Přesto, např. Plutarchos ve svých Životopisech mluví o mladých mužích v době, kdy např. se účastnili svého prvního vojenského tažení, jako ještě stále o „chlapců“ (např. Plutarchos: *Cato st. 1*)

⁶ Gray-Fow, M. J. G.: *The nomenclature and stages of Roman childhood*. University of Wisconsin-Madison 1985

⁷ Ačkoli tito stále podléhali v některých, zejména v smluvních, záležitostech kuratury a čelili jistým omezením, aby byli, coby ještě nezkušení, chráněni před možným zneužitím a podvedením, jak upravuje lex Plaetoria. Od 2. st. n. l. byla tato „curatura minorum“ povinná při všech transakcích kde figurovali osoby této věkové skupiny. O tom, že ke zneužívání právě dospělých a nezkušených chlapců docházelo, i když nelze zjistit, do jaké míry,

Gaius, působící patrně jako učitel práva ve 2. st. n. l., a jeho učebnicové dílo *Institutiones*, v němž shrnul a vysvětlil základy římského práva, je „jediné klasické dílo z oblasti římského práva, které se nám dochovalo v podstatně původní podobě,“⁸ a představuje zde tak hlavní pramen k oblasti právních otázek souvisejících s dětstvím. Gaius zmiňuje diskusi vedenou v římských právnických školách o otázce věku, v němž chlapec vstupuje do světa dospělých. Tato diskuse ukazuje dvě možné hranice, podle nichž je možno věk dospělosti vnímat. První teorie pevně stanovuje hranici dospělosti a spojuje ji s dosažením určitého věku daného právem (v systému římského práva se jednalo o dovršení čtrnáctého roku⁹). Druhé možné pojetí vychází z vědomí skutečnosti, že čtrnáctiletý chlapec nebývá ještě plně dospělý z hlediska fyzického i z hlediska rozumové vyspělosti. Škola Sabina a Cassia, k níž se hlásí sám Gaius, operuje s myšlenkou, že za dospělého by měl být chlapec považován, až je schopen plodit děti, tedy na základě biologické pohlavní vyspělosti.¹⁰

Právní dohady jsou jen jednou stranou mince a ne vždy musí odpovídat míře praxe. Co o věku dosažení dospělosti vypovídá literatura? Ze zmínek v historiografických dílech, např. Suetonia, či Tacita, je možno si povšimnout jistý individuální přístup. Spíše výjimečně je v literatuře uveden věk, kdy příslušná osobnost dosáhla plnoletosti,¹¹ přesto, je patrná věková rozmanitost v rozmezí přibližně čtrnácti – osmnácti let. Tak např. Augustus přijal tógu v patnácti letech,¹² Claudius dal mužskou tógu svému synovi Britanicovi coby „ještě nedospělému, útlému, jehož urostlá postava to však dovolovala“,¹³ Nero v nedovršených

svědčí kromě existence tohoto zákona i přítomnost tohoto tématu např. v Horatiově satíře, (Horatius: *Satire* I.2) ve které se objevuje kritika lichváře mrhajícího zděděným otcovským jménem, který neváhá využít ani právě dospělých chlapců („sleduje jména jinochů, co právě dospěli v muže, pod přísným dozorem otců“). *Curatura minorum* též svědčí o vědomí toho, že dítě, i když již mohlo být právně dospělé, často mohlo být ve skutečnosti a rozumově „pořád dítě“). (Dixon, S.: *The Roman Family*. Baltimore 1992, Evans, J. K.: *War, women and children in ancient Rome*. London and New York 1991, Eyben, E.: *Restless Youth in Ancient Rome*. (II.vyd.) London 1993

⁸ Conte, G. B.: *Dějiny římské literatury*. (II.vyd.) Praha 2008 str. 519

⁹ Gaius: *Učebnice práva ve čtyřech knihách* I.196; (dále jen Gaius) jednalo se o školu tzv. Proculiánů, ačkoli její název zde není přímo uveden. Bohužel tato pasáž patří k částem narušeným.

¹⁰ Gaius: I. 196 tamtéž; přičemž ale například u kleštěnců, kteří nemohou pohlavně dospět, by se pak mělo přihlížet k věku, kdy obvykle dospělost nastává.

¹¹ Obecně se dá říct, že římská literatura přesný věk uvádí jen zřídka. Období života, které antičtí myslitelé rozlišují, nebývají přímo spojovány s konkrétním věkem, stejně jako nejsou přesně vymezovány věkové hranice např. v systému vzdělávání nebo v otázce pracovní schopnosti. Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011) Přesný věk zřejmě u Římanů nehrál tak důležitou roli, jaká je mu připisována v dnešní společnosti. A konkrétně např. v Suetoniovi je zde spíše uveden v případech, kdy vybočuje „z normálu“ (viz Caligula, Britannicus).

¹² Suetonius: *Augustus* II. 8

¹³ Suetonius: *Caligula* V. 43 (zde vidět, že větší důležitost než věk mohla hrát právě fyzická vyspělost a potřeba rodinných zájmů)

čtrnácti letech¹⁴ a např. Caligula oblékl mužskou tógu až v devatenácti letech a navíc bez jakýchkoli poct či oslav,¹⁵ Cicero měl předat tógu synovi svého přítele Attika v jeho sedmnácti letech¹⁶). To může naznačovat, že v „běžném“ životě, mimo právnícké poučky, dospělost potomka nebyla jen obecně definována dovršením čtrnácti let, tedy minimálním věkem, potřebným k dosažení dospělosti, ale mohlo se přistupovat ke každému chlapci jednotlivě, na základě jeho vyspělosti a potřeby rodiny. A bylo úkolem rodiny, hlavně otce, posoudit, zda je či není chlapec připraven na svět dospělých, a na základě toho rozhodnout, kdy má chlapec přijmout tógu virilis – mužský šat, čistý bílý oděv, který nahrazoval dětskou tógu preatextu, lemovanou nachovým pruhem.

Přijetí tógy bylo oficiální veřejnou ceremonií, „přechodovým rituálem“ spojeným s rodinnou oslavou. Tuto „slavnost“ konanou dne 17. března na svátek Liberálií, resp. příčiny konání této slavnosti v tento konkrétní den, popisuje Ovidius ve svém Kalendáři.¹⁷ Tento den označuje jako den „oblékání mužské tógy“ a také den Baccha. Podle Ovidia je několik možných vysvětlení, proč se slaví tento den. Některá jsou přímo spojována s bohem Bacchem – je bohem s věčnou jinošskou podobou, je bohem nejen vína, ale i volnosti (vzhledem k tomu, že víno zbavuje starostí) a „i volné roucho se bere/ zásluhou tvou a pak se volněji životem jde,“¹⁸ či že jeho ochraně svěřují otcové své děti („zástavu lásky“), protože Bacchus sám je též otec. Z uvedených možných vysvětlení se pak jako nejpravděpodobnější jeví, že se jednalo o pozůstatek kdysi konaných slavností na počest jednak boha révy, tak i bohyně úrody (a plodnosti). Spolu s dětským šatem byla odkládána i bula, ochranný medailon darovaný dítěti při narození.¹⁹ „Nováček“²⁰ byl obklopen příbuznými, případně i rodinnými přáteli a provázen jimi v procesí na forum, kde byl představen lidu a přijal tógu.

¹⁴ Tacitus: *Letopisy* XII. 41 Tacitus toto přijetí tógy označuje za předčasné a došlo k němu, aby se zdálo, že je již připravený převzít správu.

¹⁵ Suetonius: *Caligula* IV. 10

¹⁶ Cicero: *Listy přátelům*: Attikovi V. 20

¹⁷ Ovidius: *Kalendář* III. - 17. březen

¹⁸ Ovidius: *Kalendář* III. - 17. březen

¹⁹ Několik slov k symbolům dětství odkládaných při otevírání dveří do dospělosti – praetextě a bulle. Byly považovány za ochranné symboly dětství a dětí občanského původu. Jejich odložení znamenalo i konec této ochrany, kterou dítěti poskytovaly, nebo alespoň měly poskytovat v očích Římanů (Horatiova 5. Epoda – chlapce před zlým úmyslem bezbožných čarodějnických ženstín v jejich snaze vyrobit kouzelný lektvar neochrání ani nedojme je dokonce ani tento dětský šat). V básnických dílech je dětská tóga praetexta označována za „ochranný purpur“ (Persius: *Satiry* 5.30-40, Horatius: *Epody* 5). Quintus Cicero v dopise bratrovi pobouřeně charakterizuje nefesti Catiliny, který „má tolik odvahy, tolik ničemnosti..., že je schopen zprznit děti nosící pretextu“ (Q. Tullius Cicero: *Spisek o kandidatuře*: In M. Tullius Cicero: *Listy přátelům* I. str. 47). Bulu pak Plutarchos označuje za přívěsek bublinového tvaru (Plutarchos: *Romulus* 20), který chlapci nosili jednak jako projev možný úcty k ženám, jednak jako ochrannou známku, která je měla chránit zejména před sexuálními zneužitím. (Plutarchos: *Roman Questions* 101).

²⁰ Ovidius: *Kalendář* III. - 17. březen

Jak bylo výše uvedeno v případě Caliguly a podobně i v případě císaře Claudia, na kterého též čekalo obléknutí tógy bez jakýchkoli oslav,²¹ ne všichni potomci se zřejmě dočkali provedení plné ceremonie, nicméně se zdá, že se (alespoň v prostředí aristokracie) jednalo spíše o výjimku, která mohla být způsobena např. (jako zřejmě v případě Claudia) tím, že se rodina za dítě styděla v důsledku jeho fyzické či mentální neschopnosti. Literatura ale v tomto směru nedovoluje cokoli zobecňovat.

Dosažení dospělosti bylo důležitým momentem v životě mladého muže, otevíralo brány ke kariéře, politické či vojenské, i když nemuselo nutně znamenat konec závislosti, s níž je dětství spojováno – závislosti na rodině a především na otci.²² Obzvláště důležitý byl tento okamžik pro chlapce, jejichž otec zemřel před dosažením jejich dospělosti a zanechal je tak v pravomoci poručníků (tutorů), ať již z řad příbuzných, nebo přátel.²³ Dověšením dospělosti se dítě zbavovalo svého poručníka, který do té doby spravoval všechn jeho majetek a vyřizoval právní záležitosti – právně nedospělý jedinec totiž neměl možnost právně jednat sám za sebe bez souhlasu poručníka.

I literatura svým způsobem potvrzuje přelomovost okamžiku odložení dětského šatu. Ve spojení s odkládáním chlapeckého šatu jde ruku v ruce téměř jakoby okamžité odložení dětských zábav a dětského studu. Jakmile je odložen, nic nebrání mladému muži nahlédnout do života milostných rozkoší,²⁴ a začít žít život bouřlivého mládí, který je spojován s tímto obdobím lidského života. Zároveň ale přistupují povinnosti a „čerpání rozumu“ s pomocí studií, cestování či významných a vážených osobností, v jejichž společnosti mladíci z významných rodin měli získávat praktické zkušenosti, moudrost a ctnosti, aby se jednou stali také tak skvělými muži, jakými byli jejich vzory.²⁵ Tuto realitu shrnuje Persius: „jakmile ochranný purpur jsem odložil bázliv a Larům vykasáným svůj talismanek jsem zasvětil v oběť, když mne už nechali průvodci hodní i bělostná tóga beztréstně ohledávat si očima Suburru celou, čas, kdy se neví, kam, jít a neznalost světa i omyl mysl rozechvělou nám

²¹ Suetonius: *Claudius* V .2

²² Resp. na pater familias, viz další kap.

²³ K otázce poručnictví: Gaius rozebírá otázku poručenství dosti obšírně. V římském právu se jednalo o poměrně značně propracovanou oblast práva, které se snažilo hájit a chránit zájmy svěřence, aby nedošlo k zneužití pravomoci poručníka a jeho obohacení se na úkor dítěte. Výkon poručnictví (tutelly) kladl na poručíka nemalé nároky (zajistit výživu, výchovu, šatstvo, vzdělání, správu majetku...) a po skončení poručnictví musel „předložit účet“ ze své činnosti. A ačkoli Gaius tvrdí, že poručenství nad dětmi (resp. chlapci), nemůže být považováno za břemeno (jelikož na rozdíl od poručnictví nad ženami není trvalé, ale omezené do doby dosažení dospělosti), mnozí je tak jistě viděli, o čemž svědčí skutečnost, že se mnoho mužů pokoušelo, s tím, jak postupně s vývojem klasického práva docházelo (vzhledem k pokusům o obcházení zákonů) k většímu propracování principů poručnictví s důrazem na hájení zájmů dítěte, této odpovědnosti vyhnout. Ačkoli zájmy dítěte byly hájeny spíše z důvodů ochrany rodinného majetku a kontinuity majetku, postavení a dobrého jména rodiny. (Saller, R. P.: *Patriarchy, property and death in the Roman Family*. Cambridge 1994)

²⁴ Propertius: III. 15, Plautus: *Milenci* IN: Plautus: *Amfitryon a jiné komedie*. Praha 1978 str. 512

²⁵ Cicero: *Laelius o přátelství* I, *O povinnostech* I I. 13, *Listy přátelům*: Fam. XIII. 40, Ovidius: *Žalozpěvy* VI.1

postaví na křižovatku, odevzdal jsem se tobě. Tys přivinul útlé mé mládí, Kornute, v sokratovskou svou náruč. Pak obratně, kradmo přiloživ pravítko napřimuješ mé zkřivené sklony, rozumem ducha hněteš... až tvůj palec mu žádoucí podobu vtiskne.“²⁶

Co se týče dospívání dívek, tato otázka budila mnohem méně pozornosti, než dospívání chlapců a máme také o ní mnohem méně informací. Panuje přesvědčení, že dívky dospívají dříve než chlapci.²⁷ V římském světě byly považovány za právně dospělé již dovršením dvanáctého roku,²⁸ což byla nejnižší věková hranice, u níž se předpokládalo, že je dívka již schopná vstoupit do manželství. Není doloženo, že by u dívek docházelo ke konání nějaké oficiální slavnosti, která by je převedla ze světa dětství do světa dospělosti, jako tomu bylo u chlapců. Symboly dětského života - pretexta, bulla a hračky – byly dívkou obětovány v předvečer sňatku.²⁹ Dá se tedy říci, že to bylo uzavření manželství, co bylo pro dívky oním přelomem v jejich životě, který je uvedl oficiálně ve svět dospělých. Demografické studie potvrzují, že valná většina dívek vstoupila do prvního manželství, nejčastěji smlouveného rodiči, tak aby jeho prostřednictvím přinesla své rodině užitek (navázání a stvrzení politického partnerství rodičů či majetek a prestižní postavení) než dosáhla dvaceti let a také římská literatura hovoří o velmi mladých manželkách.³⁰

Výše uvedené, právní dohady a zvyklosti spojené se vstupem do dospělosti, se týká dětí svobodných římských občanů. Konec dětského světa ale nebyl pro všechny děti spjat s oficiálními ceremoniemi a často ani s dosažením právní hranice dospělosti. V rodinách chudých římských obyvatel a v případě dětí, narozených v domácnosti jako otroci, mohl nastat reálný konec dětských radovánek velmi brzy v souvislosti s jejich využitím jako pracovní síly a nutností začlenění do pracovního procesu.

²⁶ Persius: *Satiry* V. 30-40

²⁷ Plutarchos: *Roman Questiones* 102/288C

²⁸ Gaius II. 112-113

²⁹ Properitius III. 15

³⁰ Například: Plinius ml. I. 16, Propertius IV. 3, Catullus 17... Přesný věk není v literatuře specifikován. Velké věkové rozdíly mezi manželi se nezdají být výjimečné. Zatímco většina dívek se provdala před dosažením dvaceti let, pro muže bylo častější ženit se mezi dvacátým a třicátým rokem života. (Scheidel, W.: *Epigraphy and demography: birth, marriage, family and death*. Princeton 2007) Ve světě chlapců nebylo tedy, jako pro dívky, manželství tolik přelomovou záležitostí, protože se jich týkalo spíše až jako dospělých mužů, což u nich zároveň snižovalo možnost rodiči smlouvených sňatků. Zasnoubení ale mohli být chlapci, jako dívky, již od poměrně brzy (například Quintilianův syn byl v deseti letech zasnoubený (Quintilian: *Základy rétoriky* VI. Úvod)), ale zasnuby v římském světě neměly právně závaznou platnost a mohly být kdykoli zrušeny.

3. Právní postavení dítěte

Právní postavení dítěte v rodině bylo podřízené a závislé na hlavě rodiny. *Patria potestas*, otcovská pravomoc, znamenala právní a majetková omezení pro dítě, které pod ni spadalo. Ale ne na všechny potomky se tato moc vztahovala. Jak uvádí Gaius: – „v naší pravomoci jsou dále děti, které jsme zplodili v řádném manželství. Je to právo vlastní občanům římským.“³¹ Otázce statusu dítěte, zda spadá nebo nespadá pod otcovskou pravomoc, za jakých okolností tato pravomoc končí, věnuje Gaius poměrně značnou pozornost. Byla to zásadní otázka,³² protože mohla ovlivňovat život jedince i dlouho do dospělosti, např. za předpokladu, že dospělý syn, úspěšný ve své kariéře, má stále žijícího otce, a nebyl emancipován, stále tak podléhal tlakům otcovské pravomoci, z nichž hlavně problematický mohl být tlak finanční. Právně totiž osoby spadající pod pravomoc hlavy rodiny (nejen děti, i manželky,³³ i otroci) nenabývali jakýkoli majetek, který by získaly pro sebe, ale pro rodinu, představovanou otcem.

Aby dítě spadalo pod otcovskou pravomoc, muselo se narodit v řádném manželství římskému občanu. Ovšem mezilidské vztahy nebyly formovány pouze v rovině občan – občanka, cizinec – cizinka, otrok - otrokyně. Gaius podrobně rozvádí právní úpravu vztahů a okolností, kdy dítě narozené ze svazku dvou osob nestejného práva získá status římského občana, kdy bude podléhat otcovské moci a stejně tak rozebírá okolnosti uvolnění *patria potestas* či jejího získání. Není zde prostor k podrobnému rozebrání právních pravidel a všemožných zákrutů práva, jejichž detailní zpracování v právnické literatuře ale nasvědčuje eminentnímu zájmu Římanů o tuhle nejen právně, ale i společensky důležitou otázku.

V základní rovině uvedme pro ilustraci následující: základní vzor pro to aby dítě bylo římským občanem podléhajícím pravomoci, jak syn, tak dcera,³⁴ bylo řádné manželství. V řádném manželství dítě nabývá status otce vzhledem k době jeho početí. Tedy ve sňatku

³¹ Gaius I. 55; Pod pravomoc otce z právního hlediska nespádaly děti cizinců, otroků, nemanželské potomstvo.

³² Ještě zásadnější v tomto směru je v otázce práv a postavení pochopitelně pozornost a důraz věnovaný otázce, zda narozené dítě je či není římským občanem. Až přehnaný důraz římské společnosti na svůj původ a na své předky, na které se hledí více než na řádnost a čestnost, jí vytýká Horatius. (Zkoumání původu „není-li snad jeho rod zneuctěn neznámou matkou“ (Horatius: *Satiry* I. 6)

³³ Za předpokladu, že vstoupily do manželského svazku, který měl za následek přesun manželky pod manželovu pravomoc. Těchto typů sňatků postupně od pozdní republiky ubývalo (což bývá v literatuře často kritizováno v rámci kritiky úpadku manželského života (například Tacitus: *Letopisy* IV. 10). Blíže **Vrana**. V.: *Matrimonium v římskom práve: vývoj manželského práva od najstarších čias do Justiniána*. Košice 2001

³⁴ Právně je postavení dětí ve většině v podstatě stejné, co platí pro syna, platívá i pro dceru, rozdíly jsou pak např. v době, kdy jsou považovány za dospělé jedince, v principu emancipace, délky poručnictví, možné výše zděděného majetku.

občana a cizinky bude dítě občanem, ve sňatku občanky a cizince cizincem.³⁵ Děti narozené mimo řádné manželství pak získávaly status matky podle tzv. „práva národů“ a sice vzhledem k době narození dítěte, nikoli jeho početí. Dítě pak nepodléhá otcovské pravomoci.³⁶ V případě nemanželských dětí dítě z právního hlediska nemělo otce, pouze matku (jelikož otec byl nejistý).^{37, 38} Děti z tzv. krvesmilných, incestních sňatků³⁹ byly právně nazírány stejně jako děti nemanželské.

K uvolnění dítěte z otcovské pravomoci pak mohlo dojít několika způsoby. Skončila buď smrtí hlavy rodiny (otce, případně děda, s tím, že pokud byl děd hlavou rodiny a zemřel, zanechav po sobě jak syna (neemancipovaného), tak vnuka, vnuk přešel pod pravomoc svého otce⁴⁰), emancipací (tj. propuštěním z otcovské pravomoci na základě přesně stanoveného právního postupu představujícího prodej syna pod pravomoc jiného muže a jeho následné propuštění a vrácení pod otcovskou moc, opakované třikrát⁴¹) nebo adopcí, která ale znamenala nikoli ukončení závislosti na otcí, ale přesunutí se pod pravomoc nového „otce.“⁴²

Právní postavení dítěte, narozeného v domácnosti jako otroka,⁴³ bylo zřejmé. Bylo majetkem svého pána. Jestliže se jednalo o biologického potomka svého pána, mohlo být propuštěno ještě před dosažením třiceti let, věkové hranice, po jejímž dosažení mohl být otrok propuštěn.⁴⁴

³⁵ Platné do Hadriána, kdy dochází ke změně a z občanky narozené dítě se i v tomto vztahu stává občan; Gaius I. 55, I. 78

³⁶ Gaius I. 87

³⁷ Gaius I. 63

³⁸ Nemanželské děti vůbec jsou zajímavou kapitolou, byli označované jako „spurii“, Plutarchos (Roman Question 103/288F) tento termín vykládá jako vzniklý z chyby způsobené zkrácováním jména Spurius (zkrácovaného Sp), a zkratky stejně znějící sp, stojící za sine patre (bez otce), užívané u dětí, jejichž otec neznámý. Ovšem, to, co je na jejich otázkách zajímavé, je fakt, že literatura o nemanželských dětech prakticky mlčí. Jen několik málo poznámek a narážek se vztahuje v historické literatuře k Ceasarionovi, synovi Caesara a Kleopatry, Iuvenalis v kritice lovců dědictví s ironií poznamenává, že by takový lovec měl dávat pozor, aby se „kořisti“ nenarodil legitimní potomek, ale klidně ať má mnoho dětí mimo manželské lože s otrokyní (Iuvenalis: *Satiry* V. 132-157).

³⁹ Gaius I. 59-62 uvádí i typy incestních nezákonných vztahů

⁴⁰ Gaius I. 127

⁴¹ Gaius I. 132 Zatímco k emancipaci syna bylo nutné osvobození trojitou mancipací, ostatní děti (dcery či vnoučata) získávaly svobodu jen jednou, upravoval již Zákon dvanácti desek. Otec syna někomu mancipuje, ten jej propustí zpět do moci otce, to je nutno zopakovat třikrát. Po třetím prodeji už se pod jeho moc otce nevrací. Emancipace za císařství už zřejmě představovala ve většině jen formální právní úpravu, nikoli skutečný prodej, k němuž ale stále mohlo docházet, jelikož pravomoc otce zahrnovala i možnost prodat svého potomka.

⁴² Gaius I. 101

⁴³ Tyto děti byly označovány jako „vernae“, Výchova vlastních otroků se postupně od pozdní republiky stala důležitým zdrojem otrocké pracovní síly. **Bradley, K. R.:** *Slaves and masters in the Roman Empire*. New York 1987; **Scheidel, W.:** *The Roman slave supply*. Stanford University 2007

⁴⁴ Gaius I. 6.19

Nedospělé dítě je označováno člověk dosud „nehotového věku,“⁴⁵ proto je jen přirozené, že podléhají poručenství a dozoru dospělých osob, jak je to zvykem i ve všech jiných společnostech. K poručenství viz pozn. č. 22.

Jestliže otec zemřel, ať již se závěti nebo bez ní, legitimní potomci (včetně adoptivních), kteří spadali pod moc otce, byli považováni za „sui heredes,“ automatické a nezpochybnitelné dědice, nebyli-li explicitně v závěti otcem podle příslušných a závazných právních pravidel vydědění, nebo nebyli-li emancipováni. Nebyl-li by takový dědic v závěti uveden, byla považována za neplatnou. Děti, které nejsou v moci otce, patří mezi tzv. „cizí dědice,“⁴⁶ do této kategorie patří i děti, které dědí z odkazu ženy, neboť ty nemají nad svými dětmi právní pravomoc.

Patria potestas byla záležitostí pouze soukromého práva. Zahrnovala právo otce nechat odložit narozené dítě, právo prodat podřízeného potomka,⁴⁷ potrestat své potomky za jejich provinění, v nejextrémnějších případech i smrtí.⁴⁸ Jen hlava rodiny byla oprávněna konat majetkové transakce a nabývat majetek pro sebe, podřízené osoby nabývaly majetek pro něj. Otcovská pravomoc byla starou „institucí“ a v průběhu římských dějin se postupně měnila, resp. měnil se její reálný dosah. Aby se zabránilo možnosti jejího zneužití, byla postupně omezována (např. skutečnost, že syn mohl být prodán nejvýš třikrát, poté dosáhl emancipace, ostatní potomci pouze jednou⁴⁹). Její praktický vliv v době pozdní republiky a raného císařství tak zahrnoval moc přimět děti ke vstupu do manželství, nebo jejich sňatek ukončit,⁵⁰ právo na

⁴⁵ Gaius I. 189

⁴⁶ Gaius II. 161

⁴⁷ „Bylo používáno nejen ke skutečnému prodeji podřízeného potomka, ale využíváno bylo rovněž k převodům těchto osob do moci věřitele za účelem zajištění dluhu otce rodiny,“ nebo se jeho pomocí mohl otec zbavit odpovědnosti za škodu spáchanou podřízenou osobou tak, že ji poskytl poškozenému. (Skřejpek, M.: *Moc bez hranic? (Právo otce římské rodiny nad životem a smrtí)*. IN: *Právní rozhledy* 15/2005 str. 550)

⁴⁸ Nejznámější příklady ukazující tvrdost otcovské pravomoci spadají do období starší republiky – případy Lucia Manlia, Fabia Maxima a Bruta. Tyranské zacházení s potomky je zmiňováno spíše jako rarita, navíc jako chování, s nímž většina společnosti nesouhlasila (případ krutého otce L.Manlia) a tvrdé tresty pro potomstvo jsou doloženy jen v případech závažných provinění (zrada (případ Bruta, který dal odsoudit své syny za zločiny proti republice), vražda (Fabius Maximus potrestal svého syna (není blíže uvedeno jak) za povraždění několika členů služebnictva (tento případ (z konce 2. st. př. n. l.) je zajímavý tím, že otec byl za rychlé potrestání syna, které zřejmě mělo vést k rychlému vyřešení případu a zabránění veřejnému procesu, za svůj čin potrestán a odešel do exilu). (Skřejpek, M.: *Moc bez hranic? (Právo otce římské rodiny nad životem a smrtí)*. IN: *Právní rozhledy* 15/2005 str. 554-555, Evans, J. K.: *War, women and children in ancient Rome*. London and New York 1991)

⁴⁹ Skřejpek, M.: *Moc bez hranic? (Právo otce římské rodiny nad životem a smrtí)*. IN: *Právní rozhledy* 15/2005

⁵⁰ I toto právo otce na rozhodování o sňatku svého potomka a především na možnost zasáhnout do něj a rozloučit jej bylo postupně též omezováno, zejména pokud by neoprávněně chtěl bránit sňatku svého potomka (za císaře Augusta), sňatek totiž vyžadoval za normálních okolností souhlas otce (jehož potřeba se postupně formalizovala), nebo jej chtěl rozloučit bez dobrého důvodu proti vůli manželů (za Antonia Pia). Jako souhlas otce byl v otázce uzavření manželství vyžadován i souhlas dítěte, syna i dcery. Manželství bylo založené na souhlasu a záměru dvojice žít spolu v manželství, spíše než na oficiální ceremonii. Souhlas potomstva

majetek svých dětí,⁵¹ a právo na usmrcení potomka se v praxi omezilo na rozhodnutí o jeho odložení.⁵² Právo otce trestat svého potomka se omezilo na potrestání za domácí delikty a mravní prohřešky vůči rodině, ale těžší tresty byly vyhrazeny úřadům.⁵³

Na omezování otcovské pravomoci⁵⁴ měla vliv řada událostí, spojená zejména se silící úlohou státu, který se začíná více angažovat v rodinných záležitostech, stejně jako nespočet vojenských tažení, protože otcovskou moc šlo stěží uplatňovat na dálku, reálná aplikace byla možná, jen pokud žili otec a potomek ve vzájemné blízkosti.⁵⁵

Angažování se státu, spojené především s vydáním Augustových zákonů, které měly za cíl podpořit manželský život a zvýšit porodnost především mezi aristokraty, poté, co po hrůzách občanských válek spojených s úpadkem morálky a tradičních hodnot, stejně jako role zvyků coby „korigujícího činitele“,⁵⁶ včetně role otcovské pravomoci, začala v těchto vrstvách bujet neochota vstupovat do manželství, nevěra, vysoká rozvodovost a bezdětnost, pranýřované v římských satirách. Augustovy zákony, ve snaze napomoci obnově tradiční morálky, pocitu rodinného manželského života jako občanské povinnosti a doplnění početních stavů aristokracie po bratrovražedných válkách, zvýhodňovaly manželské páry na úkor svobodných a rodiče se třemi dětmi na úkor bezdětných. Výhody rodičů tří dětí nabízely především rychlejší kariérní postup, matky byly osvobozeny od poručníctví mužů, a netýkala se jich žádná omezení v dědickém právním řízení.⁵⁷ Tyto zákony vzbudily silnou vlnu nevole

s rodičovskou volbou byl víceméně předpokládán, hlavně u mladých dívek (Catullus 70: Otec s matkou dívku svěřují choti, dívka se nemá muži vzpírat, neboť poslechnout otce i matku je povinnost pro každého). Možnost nesouhlasit byla spojena zejména s případy, kdy by se rodičovská volba mohla zdát nevhodná, například pro špatné mravy kandidáta. Do jaké míry mohlo docházet skutečně k vnucení sňatku proti vůli potomka, je neznámé. (Treggiari, S. M: *Consent to the Roman Marriage some Aspects of Law and Reality*. IN *Classical Views* 26, 1982 str. 34-44, Dixon, S: *From Ceremonial to Sexualities: A Survey of Scholarship on Roman Marriage* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011

⁵¹ V praxi mohli synové v dospělosti získat určitou kontrolu nad majetkem, který jim otec poskytl (peculium). (Lacey, K. W.: *Patria potestas* IN: Rawson, B.(ed): *The Family in Ancient Rome*. (II.vyd.) New York 1992 str. 121-143)

⁵² Skřejpek, M.: *Moc bez hranic? (Právo otce římské rodiny nad životem a smrtí)*. IN: *Právní rozhledy* 15/2005; Antalová, B.: *Ius vitae necisque a zásahy zákonodárcu do jeho aplikácie*. *Notitiae novae Facultis iuridicae Universitatis Matthiae Beli Nesolii*. Banská Bystrica 2002 str. 8-11

⁵³ Skřejpek, M.: *Moc bez hranic? (Právo otce římské rodiny nad životem a smrtí)*. IN: *Právní rozhledy* 15/2005, Evans, J. K.: *War, women and children in ancient Rome*. London and New York 1991

⁵⁴ S mizením otcovské pravomoci vzrůstá v emocionální a společenské rovině, nikoli právní, vliv matky na dítě (Dixon, S.: *The Roman Mother*. London 1988). V literatuře se objevuje obdiv k silným matkám, které s láskou pečují o své potomky a vedou je s přísnou disciplínou k tomu, aby se z nich stali řádní občané, po té, co zemřel jejich otec (Plutarchos: *Coriolanus* 1, *Sertorius* 22, *bratři Gracchové* 1; Tacitus: *A Dialogue concerning oratory* 28). Za vzory bývají uváděny Cornelia, matka bratří Grachů, Aurelia, matka Caesara, či Atia, matka Octaviana Augusta).

⁵⁵ Evans, J. K.: *War, women and children in ancient Rome*. London and New York 1991

⁵⁶ Skřejpek, M.: *Moc bez hranic? (Právo otce římské rodiny nad životem a smrtí)*. IN: *Právní rozhledy* 15/2005 str. 555

⁵⁷ Radista, L. F.: *Augustus Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery*. *Austieg und Niedergang der römischen Welt*. Teil II. Bd. 13. Recht Berlin-New York 1980

a jejich praktický dopad dle všeho nebyl příliš velký („však přece nebyly sňatky a výchova dětí častým zjeven, neboť převládala touha nemít děti“),⁵⁸ postupně tak byly tyto zákony zmírňovány,⁵⁹ výhody práva tří dětí navíc byly někdy císaři udělovány i lidem bezdětným⁶⁰, což snižovalo jejich účinnost, nakonec v křesťanské éře byly zrušeny.

Jakkoli bylo z hlediska klasické právní teorie postavení dítěte značně svázané, až otrocké, a to dokonce i, jednalo-li se o dospělého potomka, realita všedního života v době pozdní republiky a císařství nebyla tak tvrdá, abychom si představovali tyranského otce, pevně vládnoucího železnou rukou nad svými potomky. Literatura ve svém idealistickém toužení po disciplíně a morálce zašlých dob sama naznačuje úpadek této kdysi zřejmě opravdu tvrdé pravomoci.

⁵⁸ Tacitus: *Letopisy* III. 25

⁵⁹ Suetonius: *Augustus* II. 34, Tacitus: *Letopisy* III. 25

⁶⁰ Pranýřuje Martialis: *Posměšky a jízlivosti* VIII. 31 IX. 66. Právo tří dětí bylo uděleno např. bezdětnému Pliniu mladšímu (Plinius ml.: *Dopisy* X. 2);

4. Dítě v rodině a literatuře -význam a vnímání dítěte a rodiny

Rodina – prostředí k výchově

Dítě je vždy silně ovlivňováno vnitřní situací ve své rodině. Rodina je prvotní společenskou jednotkou, která pomáhá dítěti začlenit se do společnosti.

Římská rodina, jako prostředí, v němž dítě vyrůstalo a které ovlivňovalo jeho život a smýšlení tvořila základní společenskou jednotku. V latinském pojmu familia, užívaném pro rodinu, je zahrnuto více, než biologické jádro rodiny (tj. manžel, manželka a děti, případně prarodiče a jiní příbuzní (po právní stránce pouze z otcovy strany⁶¹)). Součástí římské rodiny v širším slova smyslu byli též otroci, případně i propuštěnci,⁶² a klienti, u nižších vrstev mohla zahrnovat i učně.⁶³

Vlastní příbuzenskou rodinu si nelze představovat jako rozsáhlou dvou- či tří-generační jednotku v čele s „tyranskou“ hlavou rodiny. Tento pohled narušují především demografické studie poukazující na nízkou průměrnou délku života. Právě dospělé dítě často nemuselo mít svého otce již naživu⁶⁴, natož aby byl naživu i jeho děd⁶⁵. Tato skutečnost byla ovlivněna i faktem, že muži vstupovali do manželství převážně po dvacátém roku svého života a průměrná délka života byla mezi 30 – 40 lety.⁶⁶ Ovšem žili-li prarodiče dostatečně dlouho, měli právo na to, žít se svými dětmi a vnoučaty, jelikož podle obecných představ mělo dítě povinnost se o své rodiče ve stáří postarat.

Rozsáhlé rozvětvené domácnosti, kdy vedle sebe žily pod jednou střechou děti s prarodiči, případně ještě se sourozenci a jejich rodinami, nebyly v Římě pozdní republiky a

⁶¹ Rozlišování agnátského příbuzenství a kognátského pokrevenství v římském právu – Gaius; I. 156 agnátské příbuzenství je příbuzenství občansko-právní přes mužskou linii, kognátské je příbuzenství pokrevní. Agnátské příbuzenství, na rozdíl od pokrevního, může zaniknout např. adopcí a emancipací.

⁶² Nad nimiž pater familias, bývalý pán, či jeho dědic vykonávali patronát.

⁶³ Chtěli-li označit či zdůraznit příbuzenské spojení, užívali Římané spíše označení *domus*, než *familia*. (Dixon, S.: *The Roman Family*. Baltimore 1992 str. 3)

⁶⁴ Scheidel, W.: *Growing up fatherless in antiquity. The demographic background*. Stanford University 2006

⁶⁵ Hin, S. (*Family matters. Economy, culture and biology: fertility and its constraints in Roman Italy*. Princeton/Stanford University. 2007) uvádí, že ve věku 10 let jen polovina římských dětí ještě žijící prarodiče.

⁶⁶ Vzhledem k době, kdy mladí lidé vstupovali do manželství tak bylo pravděpodobnější, že pokud se některý z prarodičů bude podílet na výchově dítěte, bude to jeho babička, jelikož ženy se poprvé vdávaly v nižším věku a měly tedy větší šanci vidět vyrůst své vnouče. (Hin, S.: *Family matters. Economy, culture and biology: fertility and its constraints in Roman Italy*. Princeton/Stanford University. 2007, Scheidel, W.: *Roman funerary commemoration and the age at first marriage*. Stanford University 2005)

raného císařství⁶⁷ příliš rozšířené, a našli bychom je častěji u nižších vrstev zejména ve venkovském prostředí, které si nemohly dovolit oddělené bydlení. Existence těchto širokých rodinných celků byla často krátkodobá a spojená s případnými ekonomickými výhodami (např. více členů rodiny se podílí na výlohách nutných k péči o dítě, nebo do doby, než se budou moci novomanželé postarat o vlastní samostatnou rodinu).⁶⁸ V okruhu bohatších vrstev bylo zřejmě preferováno oddělené bydlení pokrevních příbuzných a jejich rodin, i když i v tomto prostředí jsou doloženy případy, kdy rodiče žili se svými dospělými dětmi nebo vzájemné soužití sourozenců.⁶⁹ Pro syny v otcovské pravomoci mohlo být založení vlastní domácnosti (pověštinou po sňatku)⁷⁰ i určitým způsobem úniku, nebo spíše oslabení kontroly otce. Navíc oddělené domácnosti mohly vést ke zmírnění případného napětí a konfliktů v rodině,⁷¹ vyvolaných generačními (např. závislost dospělého syna stále spadajícího pod pravomoc svého stárnoucího otce), majetkovými (např. spory o dědictví) či jinými spory, a na venkově mohl hrát roli i nedostatek půdy k uživení nové rodiny v blízkosti domu otce.⁷²

Hlavním znakem římské rodiny byly flexibilita, pragmatičnost a individuálnost. V Římě se tak navzájem vedle sebe vyskytovaly rodiny nukleární stejně tak jako rozsáhlé více-generační rodiny či široké domácnosti zahrnující do rodiny i lidi pokrevně nespřízněné. Rodiny úplné i neúplné. Neúplné rodiny nebyly nijakou zvláštní výjimkou. K rozbití rodin mohlo dojít úmrtím jednoho z rodičů či rozvodem, a oba tyto způsoby nebyly zřídka. Dítě tak mohlo vyrůstat pouze s jedním z rodičů, nebo s nevlastními rodiči či v péči příbuzných.

Ideál římské rodiny – římsští autoři o rodině a dítěti

Jak bylo výše naznačeno, reálná situace v rodinách nebyla vždy harmonická. Mezi Římany tak panovaly mýty o ideální rodině. Během pozdní republiky a raného císařství, kdy v důsledku rozšiřování římského území, zvyšování počtu otroků a nárůstu luxusních

⁶⁷ Vývoj se v průběhu dějin Říma měnil. Rodina vždy byla poměrně pružnou a proměnnou jednotkou, přizpůsobující se historickému vývoji, politickým událostem, daným konkrétním ekonomickým a kulturním situacím a potřebám.

⁶⁸ Hin, S.: *Family matters. Economy, culture and biology: fertility and its constraints in Roman Italy*. Princeton/Stanford University. 2007

⁶⁹ Seneca (*Útěcha pro Marcii* IN: Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 50-51) hovoří o synovi Marcie, který jako dítě ztratil otce a vyrůstal v péči matky a pod ochranou poručníků. I jako dospělý, po založení vlastní rodiny, žil v jednom domě s matkou „ve věku, kdy synové neradi žijí pod jednou střešou s otcem.“ Plutarchos také uvádí, že Crassovi, žil spolu se svou rodinou a svými dvěma bratry v jednom domě (Plutarchos: *Crassus* 1), jako netypické, zvláštnost pro dobu 1. st. př. K.

⁷⁰ Rawson, B.: *Children in the Roman Familia*. IN: *The Family in Ancient Rome*

⁷¹ Rawson, B.: *The Roman Family* IN: Beryl Rawson (ed.): *The Family in ancient Rome* str. 1-58

⁷² Dyson, S. L.: *The Family and the Roman Countryside* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 431-444

požadavků také dochází k poklesu starořímské morálky, silně prohloubeným nestabilním a nejistým obdobím občanských válek,⁷³ je za ideál představována idealizovaná rodina minulosti - rozsáhlá chudá rolnická rodina, jejíž členové byli pracovití, věrní státu, odhodlaní vyrazit mu na pomoc, děti měly více úcty k starším a ke svým rodičům, ženy byly počestné a hlava rodiny vládla domácnosti pevnou rukou, byla milována a respektována.

Římská literatura nám podává obraz především o představě a přání funkční harmonické rodiny a tak i o důležitosti rodiny a rodinného života v životě Římanů, který se dostává do popředí zájmu římských občanů spolu s rostoucí silou státu a císařské moci, provázenou postupným odlivem zájmu občanů o státní záležitosti s tím, jak se omezovala jejich faktická možnost je ovlivňovat.⁷⁴ Rodinné hodnoty jsou v literatuře vysoce ceněny, ať v básnické tvorbě, či v myšlenkách filosofů nebo dochovaných listech. Literární idylický obraz vzájemné lásky a úcty, která by měla v rodině vládnout dle představ římských autorů, jak mezi rodiči, tak mezi rodiči a potomstvem a sourozenci, narušují satiry v pranýřování reálné skutečnosti disharmonických rodinných vztahů a úpadku rodinného života klasického vzoru, stejně jako literatura historiografická, která umožňuje nahlédnout do reálných problémů skutečných rodin, zejména císařské, která ale též nese stopy podléhání ideálu římské rodiny a moralizování.

Hlavní proud básnické tvorby je v otázce rodinného života více či méně poplatný oficiální augustovské ideologii, v rámci programu a podpory obnovy tradiční římské morálky idealizující starý římský způsob života římských rodin na venkově. Mnohá antická poezie, a zvláště poezie básníků augustovské doby, má za cíl poučení čtenáře, především poučení morální, navíc je určena okruhu vzdělaných čtenářů, nikoli širokému obyvatelstvu. Za vlády císaře Augusta se objevuje „angažovaný básník,“ prospěšný básník svou tvorbou oslavující mír a tradiční hodnoty, bojující za morální ideál obnovy proti vlivům luxusu a nevázanosti, v praktickém životě bez větších dopadů.⁷⁵

Tato poezie hovoří o „sladkých,“ „roztomilých“ a „milných“ dětech, jako o zdroji radosti a záruce na poklidný život ve stáří. Děti dědicové rodiny, jejího jména, cti, majetku,⁷⁶

⁷³ Nejistota občanských válek se projevuje silně v rodinném životě, kdy členové jedné rodiny můžou stát ve válce proti sobě, stejně jako rušivě na rodinné vztahy působily i proskripce, které smrti stihaly toho, jež pomohl proskribovanému, byť by to byl člen rodiny, naopak nabízely odměnu tomu, kdo by takového zabil, byť by tak učinil syn na svém otci. „A tak nezůstal neposkvrněný vraždou...ani otcovský dům.“ (Plutarchos: Sulla 31) **Sommerville**, C. J.: *Rome and the collapse of the trustee family*: IN: Sommerville, C. J.: *The Rise and fall of childhood*. New York 1990 str. 37-49

⁷⁴ **Canterella**, E.: *Roman Marriage: Social, Economic and Legal Aspect* IN: Mustakallio, K. (ed.): *Hoping for continuity: childhood, education and death in antiquity and the Middle Ages*. Rome 2005 str. 25-33, **Evans**, J. K.: *War, women and children in ancient Rome*. London and New York 1991

⁷⁵ Což vede diskutím o „upřímnosti“ některých básníků, zejména Horatia a Vergilia.

⁷⁶ Catullus: 68, Horatius: *Satiry* I. 4, Ovidius: *Kalendář* I. - 11. leden

jsou označováni jako záruka lásky a manželské cti.⁷⁷ Je ceněna a vyzvedávána „pietas“, vzájemná láska a úcta ve vztahu rodiče a dítěte, především otce a syna. Např. Vergilius popisuje vzájemnou úctou a láskou naplněný vztah Aenea a jeho otce Anchísa,⁷⁸ Horatius s velkým respektem a vděčností mluví o svém otci, který mu přes své postavení propuštěnce zajistil skvělé vzdělání a který sám mu byl vzorem čestného muže a poskytoval mu dobrý příklad.⁷⁹ Popisuje ideál prostého „starořímského“ venkovského života, domácnosti kde manželka pečuje o děti a dům po způsobu předků⁸⁰ a v Písni stoletní, složené k příležitosti obnovy pořádání stoletních her císařem Augustem, prosí za božskou podporu pro Augustovy manželské zákony. Zároveň moralizující Horatius tepe současný nešvar honby za dědictvím, kdy bohatství chtiví lovci raději lichotí a zastávají se bohatých a bezdětných, klidně i bezectných, po nichž mají vidinu dědit, a pohrdají čestnými muži majícími děti (či doufají, že slabý potomek zemře).⁸¹

Ženu pečující o dům a roztomilé hrající si dítky, zdroj radosti jako poklidnou venkovskou rodinou idylu líčí i Tibullus.⁸² Tibullus, po vřavě občanských válek, oslavuje mír, tradiční hodnoty a prostý, klidný venkovský život, stáří obklopené dětmi a udržování domácích pobožností.⁸³

Že představa harmonické rodiny není jen záležitostí a součástí propagace Augustova programu obnovy tradiční morálky, svědčí i stopy rodinné idylly v dílech pozdní republiky. Za vlády Augusta se jen tomuto tématu dostává větší pozornosti a rozšíření do literatury v rámci kulturní podpory Augustovy legislativy.

V poezii Lucretiově se objevuje motiv otevřené, radostné náruče domova, dobré manželky a „sladkých dítek“ s láskou vítajících svého otce.⁸⁴ Téma rodinného života a dětství je v Lucretiově mravně naučném díle *O přírodě* pouze okrajové. Ze spleení poznámek vyvstává obraz dítěte jako zdroje radosti v životě dospělého. Děti, s nimiž spojuje vlastnosti jako bezelstnost a bláhovou ustrašenost, probouzí něhu, cit, mají být chráněny, projasňují život lidí hlavně ve stáří („nejedna zůstala neplodná v náruči mnohých, /až přišel konečně, jenž ji učinil matkou/ a řadou rozkošných dítek jí osladil život/. Nejednen muž, jemuž nemohla

⁷⁷ Ovidius: *Kalndář* II. - 15. února, Propertius IV. 11

⁷⁸ Vergilius: *Aeneis* II. 702-29, V. 702-29, V. 730-54, VI. 405-527; VI. 677-702...

⁷⁹ Horatius: *Satiry* I. 4, I. 6

⁸⁰ Horatius: *Epódy* 2, *Satiry* II. 1

⁸¹ Horatius: *Satiry* II. 5.

⁸² Tibullus I. 4, II. 5

⁸³ Tibullus I. 10

⁸⁴ Lucretius: *O přírodě* III. 862-926

manželka rodit/, sám z mnoha dětí, si našel přiměřenější/, aby si mohl svou starobu obklopit dětmi.“⁸⁵

Catullus ve svatební písni vyzývá k oslavě Venuše, neb bez jejího požehnání „dětmi nemůže vzkvétat dům/ v synech otec mít rodu sloup.“⁸⁶ Děti jsou naplněním manželství, skrze ně má vzkvétat starý rod, jehož je neslušné zanechat bez potomstva. V závěru básně je líčena jakási idyla rodinná – maličký smějící se synek hrající si v matčině klíně, vztahující ručky k otci.⁸⁷

Protipól těmto rodinným idylám tvoří satirická tvorba poukazující ostře na nedostatky římské společnosti, na úpadek manželského a rodinného života v porovnání s představami o ideální římské rodině. Předmětem kritiky satir je často tzv. honba za dědictvím,⁸⁸ způsobená rozmáhajícím se problémem či „módou“ bezdětných vztahů, odmítání vstupu do manželství, i přes snahu augustovské legislativy podpořit manželský a rodinný život, špatná výchova a absence úcty dětí k rodičům a lásky rodičů k dětem, kteří v nich vidí pouze dosažení výhod.⁸⁹

Iuvenalis ostře kritizuje celkový úpadek mravů římské společnosti, nerespektování a neúcty k manželskému životu, vymizení cudnosti, prostopášnost a povrchnost, neplnění manželských povinností jak u mužů tak především u žen, které odmítají být matkami, či se otcem dítěte nestane jejich manžel, který neplní své povinnosti, ale dítě uzná za své kvůli výhodám, které nabízejí otcům Augustovy zákony.⁹⁰ Kritizuje špatný příklad, který rodiče dávají dětem svým chováním, které pak jejich potomci napodobují. Rodič by se měl snažit, aby dům a rodina byli posvátné, bezúhonné a prosté hanby, na což ale „mnoho“ lidí nedbá.

V Petroniovi se dítě objevuje také jako prostředek ke splnění přání a nadějí rodičů, často větších, než je dítě sto naplnit, za nimiž jsou ale rodiče ochotni jít i na úkor svého potomka.⁹¹

⁸⁵ Lucretius: *O přírodě* IV. 1200-1279

⁸⁶ Catullus 61

⁸⁷ Catullus 61

⁸⁸ Např. Petronius karikuje občany města Krotón, v němž se silně rozmáhá právě nešvar lovení dědictví: „V tomto městě nikdo nevychovává děti, protože kdo má své dědice, nemá přístup k hostinám ani ke hrám, nýbrž zbaven všech výhod potuluje se mezi sebrankou. Zato ti, kteří se nikdy neoženili ani nemají blízké příbuzenstvo, docházejí nejvyšších poct...“ (Petronius: *Satyricon* 116, dále: Iuvenalis: *Satiry* V. 132-157, Persius *Satiry* II. 10-15, Martialis: *Posměšky a jízlivosti* VI. 62, XI. 83

⁸⁹ Martialis: *Posměšky a jízlivosti* VIII. 31, IX. 66 – výsměch mužům, kteří si přejí dosáhnout práv tří dětí, ačkoli je nemají a mít nechtějí.

⁹⁰ Iuvenalis: *Satiry* VI

⁹¹ Petronius: *Satyricon* 4

Harmonické rodinné vztahy, naplněné láskou a úctou, jsou podtrhovány a vyzvedávány i v očích římských historiků. Z jejich děl vyplývá potvrzení prosté skutečnosti individuálnosti a dynamičnosti v reálném životě římských rodin, kdy vztahy v rodině byly určovány na základě vnějších skutečností a událostí, stejně jako na vnitřním prostředí vlastní rodiny.

O respektu k rodině a rodinným záležitostem svědčí i epistolografie a filosofická literatura. Ve svých filosofických úvahách, které směřovaly k poučení a pomoci vzdělat římské občany,⁹² Cicero hovoří mezi jinými i o důležitosti rodinných vztahů, vycházejí z reality a představ římské společnosti a umírněného stoicismu. Rodina, rodinné hodnoty, spolu s vlastí a jejími zájmy stojí na prvním místě v životě řádného občana. Zabezpečit kontinuitu rodiny, jejího dobrého jména, majetku a památky na zesnulé předky skrze své potomstvo je čestnou povinností každého občana, který musí pečlivě a řádně vést svoji rodinu, vychovávat své potomky ke cti svým předkům, aby nezaniklo dobré jméno rodiny, neupadl její společenský status či nebyl rozházen rodinný majetek.⁹³ Důležitým prvkem v rodině je vzájemná láska, která poutá rodinu dohromady: „drazí jsou nám rodiče, drahé jsou nám děti, drazí i příbuzní a přátelé.“⁹⁴ Společným tmelem rodiny, který pomáhá vytvářet pocit sounáležitosti, je kromě spřízněnosti také existence společných rodinných památek na předky, kultu předků a rodinných bohoslužeb, které pomáhají stmelovat rodinu.⁹⁵ Dítě má být vychovááno ve vědomí povinnosti k rodině a lásce k ní, být si vědomo, že nejvíce člověk dluží právě svým rodičům, a své vlasti.⁹⁶ Je povinností potomka, je-li to reálně možné, jít ve stopách svých rodičů a napodobit či převýšit jejich úspěchy, řídit se jejich radami a vzorem, a pokud by nemohl dostát velikosti otce, např. pro chatrné zdraví, nikdy nesmí svým nečestným jednáním způsobit pohanu své rodině.⁹⁷ Zrada rodičů vlastními dětmi je považována za těžký hřích.⁹⁸ Morální povinností dítěte je také podělit se svůj životní úspěch se svými blízkými a pomocí něj pozvednout rodinný status.⁹⁹ Popisuje milující a odpovědný vztah rodičů

⁹² Zvláště pak silný výchovný tlak na mladé římské muže, aristokraty v díle *O povinnostech*, psaném pro jeho vlastního syna Marka. Dílo mělo pomoci formovat morálku aristokratické společnosti a vést ji ke cti a povinnosti vůči státu a rodině a zpopularizovat filosofii, kterou Římané teprve přebírali. (Conte, G. B.: *Dějiny římské literatury*. (II.vyd.) Praha 2008)

⁹³ Cicero: *Tuskulské hovory* I. 2, I. 14-15, *O povinnostech* II. 18, III. 2

⁹⁴ Cicero: *O povinnostech* I. 17

⁹⁵ „Pokrevní spojení poutá lidi přízní a láskou, neboť mít tytéž památky na předky, tytéž bohoslužební obřady a společní hrobky, to znamená mnoho.“ Cicero: *O povinnostech* I. 17

⁹⁶ Cicero: *O povinnostech* I. 17

⁹⁷ Cicero: *O povinnostech* I. 32-33

⁹⁸ Cicero: *O povinnostech* I. 7

⁹⁹ Cicero: *Laelius o přátelství* 70

k potomstvu, jehož prostřednictvím zůstane zachována památka rodiny, její jméno a sláva jejích členů, jakož i rodinný majetek.¹⁰⁰

Důležitost rodiny v životě Ciceronově potvrzuje zejména jeho korespondence adresovaná rodině nebo přátelům, která je, na rozdíl od listů Plinia mladšího či Seneky, ryze soukromou korespondencí. Přestože ani jemu se nevyhnuly rodinné trampoty,¹⁰¹ jeho dopisy svědčí o velmi vřelém vztahu k rodině – manželce Terentii, bratru Quintovi a ke svým dětem, dceři Tullii a synovi Marcovi. Mluví v dopisech s láskou o svých dětech („můj malý mazlíček Tulliola,“ „můj sladký Cicero“),¹⁰² v době svého vyhnanství těžce nese odloučení od své rodiny: „myslím totiž na to, jak nešťastné jste vy, které jsem vždycky chtěl mít nejšťastnější, a to jsem vám měl zaručit a zaručil bych, kdybych nebyl tak bázlivý.“¹⁰³ Sám přebírá dozor nad výchovou svého syna a podílí se aktivně i na výchově a vzdělávání svého synovce.¹⁰⁴ Lásku k dětem je podle Cicerona přirozená „Vždyť kdyby tomu tak nebylo, nemohl by člověk mít žádné přirozené pouto s jiným člověkem; jestliže tuto lásku odstraníš, bere za své celá společnost.“¹⁰⁵ Zároveň hovoří o reciprocitě blízkého vztahu dítěte a rodiče a lásce jeho potomků k němu.¹⁰⁶

Obraz vzájemných harmonických vztahů v rodině vyzdvihuje i Senekova filosofie útěšných listů¹⁰⁷ o století později. Podtrhává rozumnou a přirozenou lásku k dítěti a lásku a úctu k rodičům, příkladnou péči o dítě a řádný vzor, který mu má být rodičem poskytnut. Vyzvedává starodávnou přísnost, s jakou byla vychována jeho matka.¹⁰⁸ Jeho filosofické útěšné listy pomáhají nahlédnout některé problémy rodinného života – vyrůstání s nevlastním rodičem,¹⁰⁹ smrt, možnou přílišnou ctižádostivost ve svých dětech, kritizovanou zvláště u

¹⁰⁰ Cicero: *O povinnostech* I. 4, *Cato starší o stáří* 23.82, *Tuskulské hovory* I. 14

¹⁰¹ Např. jeho první manželství s Terentií nakonec skončilo rozvodem.

¹⁰² Cicero: *Listy přátelům*: Attikovi I. 8, I. 18 aj.

¹⁰³ Cicero: *Listy přátelům*: Fam.(Terentii) XIV. 2, podobně Fam.(Terentii) XIV. 3, Bratru Quintovi I. 3 aj.

¹⁰⁴ Cicero: *Listy přátelům*: Bratru Quintovi II. 13, dále např. II. 4, III. 3

¹⁰⁵ Cicero: *Listy přátelům*: Attikovi VII. 2

¹⁰⁶ Cicero: *Listy přátelům*: Bratru Quintovi I. 3, III. 3

¹⁰⁷ Nutno brát v potaz specifikum tohoto žánru. Útěšné listy byly literárním žánrem, nejčastěji se zabývající tematikou smrti jako lidského osudu, pomíjivosti života. Jedná se o promyšlené úvahy, vyjadřující filosofické představy, nikoli spontánní vyjádření účasti autora pozůstalému adresátovi. (Conte, G. B.: *Dějiny římské literatury*. (II.vyd.) Praha 2008)

¹⁰⁸ Seneca: *Útěcha pro matku Helvii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977str. 86

¹⁰⁹ V útěšném listě věnovaném své matce Helvii vyjadřuje politování, že její vlastní matka zemřela při porodu a ona byla vychovávána macechou, kterou Helvia „donutila“ svou poslušností a láskou vlastní dcery, aby jí byla matkou. V římské literatuře obecně panuje motiv „zlé macechy“, macecha je spojována se záští k nevlastním potomkům, ochotou je i zabít. Macecha, která se chová s mateřskou láskou k nevlastnímu potomku je zvláštní „rarita.“ (Horatius: *Epódy* 5, Plutarchos: *Rady manželské* IN. Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 26, Tacitus: *Letopisy* XI. 26, Iuvenalis: *Satiry* VI. 609-639, Seneca: *Útěcha pro matku Helvii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977str. 61 (Helvia „donutila“ svou poslušností a láskou vlastní dcery, aby jí byla macecha matkou), Propertius IV. 11 x Plutarchos: *Sulla* 2 (macecha Sullu

matek, které se samy prostřednictvím svých dětí snaží uplatnit,¹¹⁰ do kontrastu s kterými staví skromné a milující srdce své matky, která pečuje o prospěch svých dětí, i když pro ni to znamená uskromnění. Motiv rodičovské lásky k dítěti je užíván i jako metafora při poučování čtenáře.¹¹¹ Ve filosofických pracích spojuje s dětstvím vlastnosti jako nerozumnost, nezkušenost, hněvivost, drzost, hravost, sobeckost, nestálost, slabost. Přesto jsou předmětem rodičovské lásky, nadějí, oporou a potěšením, zdrojem útěchy, mít hodné děti je považováno za dobro. Dětství a mládí vyžaduje určitou blahosklonnost ke svým nedostatkům.

Plinius, jehož dopisy ovšem nejsou zdaleka tak bezprostřední, jako Ciceronovy, jelikož byly psány se záměrem veřejného vydání, se nedočkal vlastního potomstva. V listech doufá v narození potomka,¹¹² zajímá se o děti přátel – pomáhá pro ně vybrat učitele, „aby se děti staly hodnými svého otce,“¹¹³ či partnera, nebo dokonce zajistit věno,¹¹⁴ aktivně podporuje vzdělávání římských chlapců.¹¹⁵ Vyjadřuje respekt k rodině a rodinným poutům jako takovým a cenní si, pokud je respektují i jiní.¹¹⁶ K přednostem svého přítele Asinia Rufa přičítá skutečnost, že má několik dětí, čímž „vykonal svou povinnost občana a bohatě využil plodnosti své manželky v této době, kdy pro pohodlí bezdětnosti se pro většinu i jedno dítě stává přítěží.“¹¹⁷

Plutarchos, velký humanista, jehož dílo a filosofie jsou silně prodchnuty etickým poselstvím, nabádá ve svých morálních esejích k vedení harmonického manželského života, naplněného vzájemnou láskou a úctou, podobně jako bylo souladem naplněno jeho manželství. Lásku k dětem považuje za přirozenou.¹¹⁸ Dětství je obdobím podřízenosti (nemluvně podléhá chůvě, dítě učiteli, hoch vedoucímu tělesné výchovy),¹¹⁹ obdobím, kdy se formuje charakter a je proto nutné dbát na řádnou výchovu potomka, aby se nestal hanbou rodiny. Ctít své rodiče a milovat své děti, mít úctu k bohům, ke starším, k zákonům patří k dobrým mravům občana. I v Životopisech, v nichž se spíše než na historii jako takovou

„milovala jako svého vlastního syna“), Suetonius: Galba VII (Servius Galba byl adoptován svou macechou Livii Ocellinou a přijal jméno Livius).

¹¹⁰ Seneca: *Útěcha pro matku Helvii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 84-5

¹¹¹ Např. Seneca: *Listy Luciliovi* 66: ctnost se dívá na svá díla jedněma očima – jako na své děti, rodiče nemilují nemocného syna méně, než, zdravého, vysokého a urostlého více než malého, ctnost hýčká všechny stejně, někdy i trochu víc ty, jež mají potíže: „Tak jako se milující láska víc sklání k tomu dítěti, které vzbuzuje soucit, stejně tak i ctnost...zahrnuje po zvyku dobrých rodičů větší péči ta z nich, která vidí postižená protivenstvím a útliskem.“

¹¹² Plinius ml.: *Dopisy* VIII. 10, 11

¹¹³ Plinius ml.: *Dopisy* II. 18

¹¹⁴ Plinius ml.: *Dopisy* II. 18, III. 3, VI. 32

¹¹⁵ Finanční příspěvky na vzdělávání chlapců svobodného původu – Plinius ml.: *Dopisy* I. 18, IV.13

¹¹⁶ Plinius ml.: *Dopisy* VIII. 18

¹¹⁷ Plinius ml.: *Dopisy* IV. 15

¹¹⁸ Plutarch: *On Affection for Offspring* 3/495C

¹¹⁹ Plutarchos: *O lásce*. Praha 1967 str. 29

soustředí na předání mravního odkazu významných jedinců, podává a cenní si příkladů rodičovské lásky a úcty k rodičům.¹²⁰

Shrnutí

Potomek v očích Římanů znamenal udržení kontinuity rodiny, záruku trvání jejího jména a rodinného kultu uctívajícího památku předků, k němuž měli Římané silné vazby a respekt. Znamenal pro rodiče naději na zajištěné stáří. Byl nadějí rodiny i ve veřejném životě, skrze svůj úspěch se mohl pozvednout její postavení, jak společensky, tak majetkově.¹²¹ Dělat čest svým předkům a rodinnému jménu, stejně jako zajištění rodičů, byl základní požadavek kladený na aristokratické dítě, v jehož duchu mělo být vychováváno. Vzájemný vztah povinnosti, úcty a lásky, jenž římská autoři dávají za vzor, čelí realitě bezdětnosti, majetku chtivosti, intrik a disharmonických až lhostejných vztahů. Zda převažoval v rodinách harmonický vztah mezi členy rodiny, či lhostejnost a nesváry není možné zodpovědět. Vztahy v každé rodině byly jistě individuální a proměnlivé v závislosti na okolnostech, jako je tomu i v dnešní společnosti.

Vnitřní situace v rodině měla nepopíratelně silný dopad na dítě, bohužel vzhledem k absenci pramenů tvořených dětmi (jako např. dnešní deníky dospívajících) těžko můžeme zjistit konkrétní dopady či pohled dítěte. Řada dětí se musela potýkat se skutečností nefunkčních manželských vztahů a se životem v neúplných rodinách. Musely se vypořádat i v raném věku se ztrátou některého z příbuzných i samotných rodičů, a naučit se vycházet s nevlastními rodiči. Ony samotné neměly jistotu, že se dožijí dospělosti, ať pocházely z rodin aristokracie, nebo místní chudiny, jejichž dětství muselo být obzvlášť náročné.¹²² Větší míra násilí, než na jaké jsme dnes zvyklí, s níž se Římané setkávali na každém rohu (ať kriminalita a tresty, války nebo hry) nevyhnutelně musela zasáhnout i děti. Přesto všechno, jakkoli láska k dítěti se nedá brát ani v dnešní době za reálně závazně platnou ve všech rodinách, římská literatura je plná odkazů na harmonický, láskou, péčí a starostmi naplněný vztah rodičů k dítěti a potomků k rodičům jako určité společenské představy a normy, alespoň v prostředí a mysli intelektuální elity římského světa.

¹²⁰ Nejznámější je příklad Catona st. jako příkladného otce, pro nějž jsou právě narozený synek a jeho žena, spolu s povinností k státu, na prvním místě („za větší čest být dobrým manželem, než senátorem“ Plutarchos: *Cato st.* 20)

¹²¹ Rozházání zděděného rodinného majetku nerozumnými potomky je předmětem odsouzení (Cicero: *O povinnostech* II. 18, Horatius: *Satiry* I. 2.).

¹²² Nedostatečná hygiena, nutnost práce, nedostatečná výživa (Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011).

5. Vstup dítěte do rodiny

Rozsáhlá rodina ve smyslu velkého počtu dětí v jednom manželství byla, v antickém světě, spíše výjimkou. Demografické studie naznačují, že v důsledku dětské úmrtnosti, musela žena k uchování populace porodit v průměru šest dětí, z nichž ale jen dvě až tři se dožily dospělosti.¹²³

Zplození potomka bylo cílem manželství, někdy i motivací k jeho uzavření¹²⁴. Jeho narození bylo vítáno zejména jako narození dědice,¹²⁵ jehož měl občan povinnost zplodit jak vůči rodině, aby zajistil její kontinuitu, tak vůči státu. Přestože vychovávané dítě, do něž byla vkládána řada rodinných nadějí a zájmů, bylo centrem rodičovské pozornosti a péče, ne každý přírůstek do rodiny byl vítaný a vychovávaný, a to i v případě, že se dítě narodilo jako legitimní manželský potomek. Příliš velký počet dětí nebyl vítán jak v bohatých, tak chudých rodinách. Zatímco ve vyšších vrstvách byl hlavním a moralisty kritizovaným důvodem majetek a jeho nežádoucí přílišné dělení mezi potomstvo, motivací prostého obyvatelstva, která byla římskými autory chápána, byla často nouze, která jim neumožňovala případného potomka zajistit. Kromě majetkových důvodů je kritizována především také neochota jak mužů, tak žen, mít děti – pohodlnost, neochota nést odpovědnost, kvůli zachování krásné postavy...¹²⁶

Způsobů omezování počtu rodinných členů bylo několik. Kromě více či méně účinných metod zabraňujících početí jsou to zejména uměle vyvolané potraty a odložení dítěte.

Potraty byly samy o sobě velice nebezpečnou záležitostí, ať přirozené, nebo vyvolané, která mohla končit nejen smrtí dítěte, ale i matky. Ačkoli nejen moralizující autoři odsuzují uměle vyvolané potraty,¹²⁷ právo je nepovažuje za trestnou činnost, nebyly-li ovšem

¹²³ **Hin, S.:** *Family matters. Economy, culture and biology: fertility and its constraints in Roman Italy.* Princeton/Stanford University. 2007; **Eyben, E.:** *Family Planning in Graeco-Roman Antiquity.* IN: Ancienit Society. 1980, sv. 11, str. 5-82; **Scheidel, W.:** *Epigraphy and demography: birth, marriage, family and death.* Princeton 2007. **Parkin, T.:** *The Roman Life course and the Family* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World.* Malden 2011 str. 276-290

¹²⁴ Plutarchos: *O lásce.* Praha 1967 str. 89, *Rady manželské* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy.* Praha 1973 str. 25, Quintilian: *Základy rétoriky* IV. 2.42 (i když zde – rétorické cvičení)...

¹²⁵ Například: Catullus: 68, Ovidius: *Žalozpěvy* IV. 5...

¹²⁶ Iuvenalis: *Satiry* VI, Ovidius: *Lásky* II. 14, Martialis: *Posměšky a jízlivosti* VIII. 31, IX. 66, Plinius ml.: *Dopisy* IV. 15

¹²⁷ Kritika vyvolaných potratů spolu s kritikou neochoty bohatých žen mít dítě a postavit se do rolí matek se objevuje např. u Iuvenala v satíře č. 6. Negativní pohled na potrat má ovšem i Ovidius, básník, jehož cílem rozhodně není poukazovat nebo napravovat špatnou morálku společnosti: Corina, básníková „milá“ dobrovolně

provedeny za zády otce, jednalo-li se o jeho legitimního potomka, který tak byl podveden a ošizen o dědice.¹²⁸

Do jaké míry bylo časté odkládání dětí nelze zjistit. Ani zda docházelo k častějšímu odkládání dívek, než chlapců.¹²⁹ Odložené děti občanského původu a jejich osud, je jedním z typických prvků v římské komedii. Děvčátko narozené za nepříznivých okolností (např. znásilnění, svedení matky) je odloženo na veřejné místo, kde je nalezeno a zachráněno a, i když s láskou jako k vlastnímu dítěti, je vychováváno v prostředí nižší společnosti k prostituci, dokud není odhalen její pravý původ, předloženy důkazy (skříňka obsahující „různé památky,“ patrně amulety darované při narození), které původ dívky dosvědčují, a děvče není navráčeno svým rodičům.¹³⁰

Rozhodnut o odložení náleželo dle práva pouze otci, resp. hlavě rodiny (*pater familias*),¹³¹ vliv v reálném životě zcela jistě měla i porodní bába, jejíž povinností bylo prohlédnout novorozence a určit, zda je dítě životaschopné a za běžných okolností byla v rozhodování nejspíš zahrnuta i matka.¹³² Důvodem pro odložení novorozence, byly kromě chudoby také nevěra, nelegitimnost dítěte či přílišná slabost a deformace nebo postižení novorozence, v kterémžto případě bylo odložení prakticky automatické, protože šance takového potomka na přežití nebyly příliš vysoké. Dítě bylo odkládáno krátce po narození (za zmínku proto stojí Suetoniova¹³³ poznámka, že císař Claudius nechal pohodit dcerku Claudii, narozenou pět měsíců po jeho rozvodu s Urgulanillou, přestože už děvčátko začalo být vychovávané. Důvodem bylo údajné početí dítěte Claudiovým propuštěncem) na veřejná místa, kde dítě může být nalezeno. Nálezci je pak mohou vychovat jako vlastní, nebo jako

podstoupila potrat bez jeho vědomí a byla ohrožena na životě: „hněvu si zaslouží mého, strachem však mizí můj hněv“... „tu jež se rozhodla první plod utlý si odejmout z lůna, /pro útok na sebe samu měla hned postihnout smrt.“ Ovidius je rozhořčen, že se dopustila tohoto činu, aby si zachovala mladé tělo. Ani lvice neutratí svá mládřata! Častou jsou za tento čin ženy potrestány svojí smrtí. Přes všechno své rozhořčení ale básník prosí bohy o záchranu života, za druhou pro milovanou. (Ovidius: *Lásky* II. 13, II. 14)

¹²⁸ Eyben, E.: *Family Planning in Graeco-Roman Antiquity*. IN: Ancienit Society. 1980, sv. 11, str. 5-82

¹²⁹ Eyben, E.: *Family Planning in Graeco-Roman Antiquity*. IN: Ancienit Society. 1980, sv. 11, str. 5-82

Garnsey, P.: *Child rearing* IN: Kertzer, D. I. – Saller, R. P. (ed.): *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. New Haven and London. 1993- str. 48 – 65; Corbier, M.: *Child exposure and abandonment* IN: Dixon, S. (ed.): *Childhood, Class and Kin in the Roman World*. London and New York 2001 str. 52-73

¹³⁰ Plautus: *Hra o skříňce* IN: Plautus: *Amfitryon a jiné komedie*. Praha 1978 str. 290-345); Podobně fungují též Plautova *Casina* a Terentiova *Hecyra*, kde je odložení dítěte plánováno za zády otce a děda, ale naštěstí k němu nedojde a dítě je řádně vychováno. Plautova komedie *Zajatci* a Terentiův *Kleštěnec* zase pracují s motivem ztraceného (ukradeného) dítěte, které se nakonec řízením osudu šťastně navrátí do své původní rodiny.

¹³¹ Toto právo se vztahovalo pouze na otce, pokud zemřel, matka sama nemohla odepřít dítěti právo na to, aby bylo vychováno. (Corbier, M: *Constructing Kinship in Rome: Marriage and Divorce, Filiation and Adoption* IN: Kertzer, D. I. – Saller, R. P. (ed.): *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. New Haven. 1993 str. 127-144)

¹³² Rawson, B.: *Children and childhood in Roman Italy*. (II.vyd.) Oxford 2009, Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*.Cambridge 2011

¹³³ Suetonius *Caludius* V. 26

otroka. Dítě dle práva skutečně (jak to líčí komedie) mohlo být nárokováno biologickými rodiči zpět a získat svobodu, bylo-li vychováno jako otrok, prokázala-li se důvěryhodně jeho totožnost, a to i bez povinnosti nahradit výživné, i když o tom byly vedeny spory.¹³⁴

Problémem řady rodin nebyla otázka, co s nechtěným dítětem, ale opačný problém neplodnosti a absence potomka – dědice. Příkladem je např. Plinius ml. Jeho velmi mladá žena Calpurnia v důsledku své nezkušenosti potratila. Plinius se v dopisech, v nichž líčí tuto smutnou událost, utvrzuje v naději na další potomstvo, když se takto nešťastně prokázalo, že jeho žena není neplodná, přeje si mít potomstvo - připravit je k úřední kariéře a zanechat své jméno. Dalšího početí se ale manželský pár nedočkal.¹³⁵

Právo umožňovalo uchýlit se v případech, kdy rodině hrozilo zůstat bez dědice, ať z důvodů neplodnosti, nebo kvůli předčasné smrti potomka, k adopci a jejím prostřednictvím tak získat legitimního potomka, který by zajistil rodovou linii a dále nesl rodinné jméno a udržoval její památku a jmění. Adopce se týkala většinou již starších dětí a mladých dospělých, kde již byla větší pravděpodobnost, že, dítě přežije adoptivního otce, malé děti byly zřejmě adoptovány jen zřídka.¹³⁶ Většinou byli dědicové hledáni v blízké rodině, potomcích sourozenců či jiných příbuzných. Mohli být adoptováni synové i dcery.¹³⁷

Vzhledem k možnosti odložení dítěte, samotné narození se nezaručovalo vstup dítěti do rodiny. Porod samotný byl nebezpečnou událostí, při níž doházelo k tragickým úmrtím matek i novorozeňat,¹³⁸ a první týden života dítěte byl značně nejistý. Nejistota prvních dnů se projevila na skutečnosti, že vlastní přijetí do rodiny se konalo až po uplynutí tohoto období.

¹³⁴ Plinius ml.: *Dopisy* X.65

¹³⁵ Plinius ml. *Dopisy* VIII.10, VIII.11

¹³⁶ Ve velmi útlém věku byli adoptováni Augustem jeho vnukové Gaius a Lucius. Také Quintilianův syn, který zemřel ve věku deseti let, byl krátce před svou smrtí adoptován bývalým konzulem. (Quintilian: *Základy rétoriky* VI úvod)

¹³⁷ **Lindsay**, H.: Adoption and Heirship in Greece and Rome IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 346-361, **Corbier**, M: *Constructing Kinship in Rome: Marriage and Divorce, Filiation and Adoption* IN: Kertzer, D. I. – Saller, R. P. (ed.): *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. New Haven. 1993 str. 127-144

¹³⁸ Plinius ml. vyjadřuje smutek nad tragickým osudem dvou sester, které zemřely při porodu dcery („smutný a krutý osud,“ že mateřství zabilo dívky v rozkvětu života) zároveň s obavami o osud dětí, kvůli tak rychlé ztrátě matky (Plinius: *Dopisy* IV. 21). Skutečně smrt matky při porodu mohla mít neblahé následky pro novorozeně, které mohlo svou matku brzy následovat (např. Caesarova dcera Iulia zemřela při porodu a její dcera krátce na to (Plutarchos: *Pompeius* 53), zejména v nižších vrstvách, kde bylo mnohem obtížnější sehnat a dovolit si kojnou, pokud nebyla k dispozici např. jiná příbuzná kojící žena. Navzdory tomu ale Plinius st. uvádí přesvědčení, že dítě, jehož matky zemře při porodu, mají prý slibnější naději do života (Plinius st.: *Kapitoly o přírodě* VII. 9)

Rituálem, který dítě přijímal do rodiny jako jejího člena, byly tzv. dies lustricus.¹³⁹ Konal se osmého dne po narození v případě dívek, devátý den, narodil-li se chlapec. Plutarchos vysvětluje, že tato rozdílnost pramení buď z přesvědčení, že dívky dospívají dříve než chlapci nebo z různých numerologických významů, např. podle pythagorejců připisujících ženám čísla sudá, mužům lichá.¹⁴⁰ V mezidobí mezi těmito dvěma událostmi bylo dítě „spíš jako rostlina, než živočich.“¹⁴¹ Pro tak malé dítě se obecně považovalo za nevhodné přílišné truchlení, pokud zemřelo. Tento den byl spojen s formální oslavou narození dítěte, rituální očištěním matky a potomka, poskytnutím náboženské ochrany proti zlým silám pomocí amuletů (zejména buly) a s pojmenováním, skrze něž získalo dítě svoji společenskou identitu a vstoupilo do světa společnosti. Do třiceti dní po přijetí jména pak bylo dítě, bylo-li legitimní, zapsáno do registru občanů, zavedených císařem Augustem (předtím do censu).

Pojmenování dítěte, římského občana, nebylo nahodilé. Mělo svá pravidla a dodržované tradice. Pro Římské občany, především aristokraty, bylo zachování rodinného jména důležitější, než zachování vlastní pokrevní linie (adopce). Bylo zvykem, že jméno dítěti dával strýc z matčiny strany, nejspíš po dohodě s rodiči a hlavně v souladu s rodinnou tradicí.¹⁴² Pro občana byla typická tři jména¹⁴³ praenomen, nomen a cognomen, jméno vlastní, rodové a přízvisko, dávané dle vzhledu, činu, vlastnosti, osudu, případně dle „nahodilých okolností při zrození,“ např. jméno Proculus, byl-li otec v době narození na cestách, Postumus, narodilo-li se po otcově smrti,¹⁴⁴ a podobně, postupně hrdě přebírané jako součást jména odkazujícího na rodinného předka.¹⁴⁵

¹³⁹ Tradiční rituál „zvednutí dítěte“ otcem, co by přijímacího rituálu dítěte po narození je moderní literaturou označován jako konstrukt 19. století., způsobený metaforou k „liberos tollere,“ podle současných názorů neznačí „pozvedání dítěte,“ ale kladném rozhodnutí o jeho vychování. Zvedal-li někdo dítě ze země, byla to porodní bába při zkoumání životaschopnosti dítěte. Za první příslib výchovy je často považována první koupel dítěte, zobrazována např. na sarkofázích. (Hänninen, M. L.: *From Womb to Family Rituals and Social Conventions connected to Roman birth*. IN: Mustakallio, K. (ed.): *Hoping for continuity: childhood, education and death in antiquity and the Middle Ages*. Rome 2005 str. 49-60, Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011, Rawson, B.: *Children and childhood in Roman Italy*. (II.vyd.) Oxford 2009)

¹⁴⁰ Plutarchos: *Roman questions* 102/288C

¹⁴¹ Plutarchos: *Roman questions* 102/288C

¹⁴² Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011; Suetonius uvádí způsob pojmenování v rodině Ahenobarbů, jako ale určitou zvláštní, pozoruhodnou systematickosti a důslednou věrnost tradici, v jeho době už zřejmě ne tak typickou. Rodina systematicky střídala pouze praenomina Gneaus a Lucius a všichni příslušníci zůstávali u téhož cognomen. (Suetonius: *Nero VI*. 1)

¹⁴³ Tři jména byla typická pro období pozdní republiky a raného císařství, ale nikoli po celé období římských dějin, viz Salway, B.: *What's in a name? A survey of Roman onomastic practice form c. 700 B.C. to A.D. 700* IN: *The Journal of Roman studies*, Vol. 84 1994 str. 124-145

¹⁴⁴ Plutarchos: *Coriolanus* 11

¹⁴⁵ Salway, B.: *What's in a name? A survey of Roman onomastic practice form c. 700 B.C. to A.D. 700* IN: *The Journal of Roman studies*, Vol. 84 1994 str. 124-145

Vlastních osobních nebylo v Římě mnoho.¹⁴⁶ Prvorození synové byli většinou pojmenováni stejně jako jejich otec, v případě dalších synů pak byla užívána jména významných předků v souladu s tradicí rodiny a upomínající a zdůrazňující otcovskou linii. Jména matek a podtrhování mateřské linie prostřednictvím pojmenování potomka, se v systému udílení jmen začalo objevovat až v době pozdní republiky a především císařství, kdy sílí význam cognomen, na úkor praenomen. Častěji tak nejen prvorození synové nosí stejné vlastní jméno a právě cognomen, dávané již při narození, nabývá rozlišovací funkce a u druhorozených synů může odkazovat i na mateřskou linii. V průběhu života jedinec mohl ke svým třem jménům přibrat jména další (agnomina), odkazující např. na jeho významný čin či charakteristickou vlastnost, nebo jeho prostřednictvím mohlo být odkazováno na původní otcovskou linii u adoptovaných synů, kteří při adopci přebírali jména svých adoptivních otců.¹⁴⁷

Pojmenování dcery bylo vázáno na rodové jméno otce. Jméno dívek bylo ženskou obdobou otcovského nomen. Neměly vlastní jména a k rozlišování dcer v rámci rodiny se užívala označení Secunda, Tertia..., nebo Minor, Maior. Po sňatku nedocházelo k přebírání jména manžela. Postupně se i u žen začíná užívat cognomen (kol. 1. st. n. l.).¹⁴⁸

Prosté jméno dítěte, narozeného v domácnosti, určoval jeho pán (stejně jako určoval, zda bude toto dítě vychováno).

Literatura se novorozenci příliš nezabývá.¹⁴⁹ Jsou spojováni s pláčem, bezmocností a křehkostí (duševní i tělesnou)¹⁵⁰ a stejně jako všechny děti také s nerozumností a nezkušeností.¹⁵¹ Podle Plinia staršího „žádný tvor nemá tak křehký život“ jako člověk. Jeho křehkost je viditelná již v kolébce – sotva narozený člověk „umí jen brečet“, „nic nezná bez učení“, trvá mu dlouho, než se naučí chodit, mluvit, shánět obživu, nejedná hned podle své

¹⁴⁶ Na veřejnosti tak neměly praktickou rozlišovací funkci, stály-li samostatně, proto adresování jedince na veřejnosti vyžadovalo užití alespoň dvou ze tří jmen, nejprve praenomen a nomen, od 1. st. n. l. postupně převládá nomen a cognomen. (Salway. B.: *What's in a name? A survey of Roman onomastic practice form c. 700 B.C. to A.D. 700* IN: *The Journal of Roman studies*, Vol. 84 1994 str. 124-145)

¹⁴⁷ Salway. B.: *What's in a name? A survey of Roman onomastic practice form c. 700 B.C. to A.D. 700* IN: *The Journal of Roman studies*, Vol. 84 1994 str. 124-145

¹⁴⁸ Salway. B.: *What's in a name? A survey of Roman onomastic practice form c. 700 B.C. to A.D. 700* IN: *The Journal of Roman studies*, Vol. 84 1994 str. 124-145; Potter, D. S.-Mattingly, D. J.: *Life, Death and Entertainment in the Roman Empire*. University of Michigan 1999

¹⁴⁹ Pokud tak jsou předmětem, i když ne výlučně hlavním, stále spíše okrajovým zájmem, lékařských prací (např. Celsus: *On Medicine*)

¹⁵⁰ Lucretius: *O přírodě* III. 427-489, V. 181-241; (Tato křehkost dospíváním posiluje)

¹⁵¹ Seneca: *Listy Luciliovi* 24

přirozenosti jako ostatní tvorové.¹⁵² Narození dvojčat je většinou chápáno jako požehnání a dobré znamení, naopak více najednou narozených dětí může být předzvěstí neštěstí, stejně jako hříčky přírody, např. obojpolavní děti.¹⁵³

„Není nic tak nedokonalého, tak bezmocného, tak bezbranného, tak neforemného, tak ošklivého, než člověk pozorovaný při narození,“¹⁵⁴ píše Plutarchos, a přesto berou matky po narození dítě do náručí a líbají je - projev přirozené lásky, neboť jen tak si lze toto počínání vysvětlit. První lidé nebyli vázáni k výchově narozených dětí zákony, neočekávali vděčnost, zisk, splacení investic, které vložili do dětí, navíc očekávání vkládaná do potomků jsou značně nejistá vzhledem k pomalému a nebezpečnému vyrůstání, navíc řada otců zemře, aniž by se dočkala synovy dospělosti.¹⁵⁵

Péče o novorozence a malé dítě je v období raného dětství v době pozdní republiky a císařství v literatuře spojována s péčí kojných a chův, spíše než s péčí rodičů: „Jakmile jsme přišli na svět a byli přijati do rodiny, okamžitě se octnem v prostředí plném nepravostí..., takže to vypadá, jako bychom takřka s mlékem své kojné sáli poblouznění.“¹⁵⁶ Když jsme pak vráceni rodičům a později svěření učitelům, to už do sebe vstřebáváme nejružnější omyly...“¹⁵⁷ Kojné a chůvy (často to mohla být stejná osoba, která mohla dítě provázet od jeho narození až do období dospívání) pocházely převážně z řad otrokyň, nebo nízko postavených svobodných žen. Zmínky o chůvách jako pečovatelkách o dítě, které je utěšují a napomínají, dohlížíjí na ně při hře či je ukládají k spánku a vyprávějí příběhy, stejně jako kritické zmínky o jejich negativním vlivu,¹⁵⁸ naznačují, že ve vyšších kruzích mít kojnou a chůvu, bylo určitou samozřejmostí, ovšem nejen „módou,“ ale často také nutností k přežití dítěte, vyvolanou možnou indispozicí nebo smrtí matky, nebo potřebou její práce. Přestože některé zmínky v literatuře naznačují možný blízký vztah svěřence a chůvy, někdy přesahující dospělost,¹⁵⁹ a skutečně starostlivou, odpovědnou a nesobeckou péčí chůvy,¹⁶⁰ mezi římskými

¹⁵² Plinius st.: *Kapitoly o přírodě* VII úvod, podobně na zdouhavost lidského vyzrávání ve srovnání s přírodou poukazuje i Lucretius. (*O přírodě* V. 855-917)

¹⁵³ Plinius st.: *Kapitoly o přírodě* VII. 3; Plinius uvádí řady zvláštností, ke kterým může dojít při porodu

¹⁵⁴ Plutarchos: *On affection for offspring* 3/495.C

¹⁵⁵ Plutarchos: *On affection for offspring* 4/496 E-F)

¹⁵⁶ Přesvědčení, že mléko kojné vliv i na morální kvality a povahu jedince dále i Ovidius: *Žalozpěvy* I. 8., III. 12

¹⁵⁷ Cicero: *Tuskulské hovory* III. 2; podobně Seneca: *Listy Luciliovi* 99 (o smrti malého chlapce, „nedávajícího ještě žádnou naději,“ který byl „doposud známější chůvě“ než otcí, který je napomínán pro svůj přílišná žal)

¹⁵⁸ Na příklad: Lucretius: *O přírodě* V. 181-241, Horatius: *Ódy* III. 4, *Listy* II. 1, Quintilian: *Základy rétoriky* VI. Úvod, Seneca: *Listy Luciliovi* 99, Cicero: *Tuskulské hovory* III. 2, Plinius ml.: *Dopisy* V. 16, Tacitus: *A Dialogue concerning oratory* 29; Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 42, Plutarchos: *O lásce*. Praha 1967 str. 29, Plutarchos: *Education of children* 5/3C-F

¹⁵⁹ K lidem, kteří se podíleli na naší výchově, chůvám či vychovatelům, bychom měli mít určitý respekt a úctu, chovat se k nim s mírou a laskavostí, která jim náleží, neprojevat jim ale stejnou náklonnost a přátelství, jako jinému občanu (Cicero: *Laelius o přátelství* 74, Plinius ml.: *Dopisy* V. 16.)

autory je slyšet poměrně hlasitá kritika (ovšem bez valného praktického dopadu) zvyku svěřování dětí do péče chůvám spojená s nedůvěrou v to, že by chůva, žena nízkého postavení, často tedy i mravů, by byla schopná poskytnout dětem vhodný mravní vzor¹⁶¹ a milující prostředí, které mohou dítěti poskytnout řádné matky.

¹⁶⁰Plutarchos: *Přátelé a pochlebníci*. Praha 1970 str. 95, Horatius: *Listy* I. 4; Suetonius: *Domitan* XII. 17

¹⁶¹ Ideální kojná a chůva by proto měla být vzdělaná a mít dobrý charakter (Quintilian: *Základy rétoriky* I. 1.4)

6. Výchova a vzdělání

Jen málo informací poskytuje literatura o výchově dítěte z nižších vrstev. Byla zajišťována členy rodiny a příbuznými, mohli se na ní podílet i sousedé či přátelé, byla-li nutná výpomoc např. s péčí o potomka, jehož rodič nebo oba zemřeli. Vzdělání, ani gramotnost, nebylo mezi chudými masami příliš rozšířené¹⁶² a zahrnovalo spíše předávání zkušeností v rodině (např. v zemědělství), nebo vyučení se řemeslu, případně obchodu, které mohlo probíhat jak v rámci rodiny,¹⁶³ tak mohlo být dítě svěřeno coby učeň mistrovi.¹⁶⁴

Ovšem otázce řádné výchovy a vzdělání budoucího římského občana vysokých vrstev je v římské literatuře věnováno poměrně dost prostoru. Otázka výchovy a vzdělání byla čistě soukromou záležitostí. Plutarchos v životopise krále Numy, v kontrastu se spartským králem Lýkurgem, jemuž je připisován tradiční model spartské výchovy, ve vší své legislativní činnosti ponechal vychování synů v rukou jejich otců, dle jejich vůle a potřeby (ať chtějí mít ze syna zemědělce nebo jej dát vyučit řemeslu).¹⁶⁵ Ani v pozdější době není doloženo míchání se státu do záležitostí výchovy nebo vzdělání.¹⁶⁶

O eminentním zájmu urozených Římanů o výchovu a vzdělání svých potomků v řádné občany, dělající čest svému otci, rodu a vlasti svědčí existence teoretických děl zabývajících se výchovou dítěte a jeho vzděláváním, které mohou sloužit jako „návody“ pro rodiče. Že této literatury byl větší počet, než jaký se nám dochoval, nasvědčuje Seneca¹⁶⁷, který se v jednom ze svých filosofických listů zmiňuje o existenci filosofů, kteří radí muži jak se chovat k manželce, jak vychovávat děti, jak zacházet s otroky, které neformují člověka obecně, ale slouží jako jednotlivé praktické návody. Podle Seneky jsou takové jednotlivé praktické návody zbytečné, neexistuje-li vyšší koncept obecných zásad.¹⁶⁸

¹⁶² Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011

¹⁶³ Vitruvius: *On architecture* VI. 6, Plautus: *Milenci* IN: Plautus: *Amfitryon a jiné komedie*. Praha 1978 str. 513

¹⁶⁴ Neachat potomka vyučit se u mistra mohlo být pro rodinu ekonomicky výhodné, protože základní potřeby učně platil mistr (kromě vyučení profesí spojených se znalostí čtení, psaní a počtů, zejm. v administrativě (písaři, účetní), kdy žák platil za své vzdělání, v těchto profesích proto často figurovali otroci, kterým mohlo být v bohatých domácnostech poskytnuto lepší vzdělání, než ke kterému měl možnosti chudý svobodný občan), čímž se snižovaly náklady rodiny, navíc jako vyučený mohl dosáhnout vyššího platu. (Bradley, Keith R.: *Discovering the Roman Family. Studies in Roman Social History*. New York 1991, Saller, R.: *The Roman family as productive unit* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 116-128

¹⁶⁵ Plutarchos: *Numa* 122

¹⁶⁶ Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011

¹⁶⁷ Seneca: *Listy Luciliovi* 94, 95

¹⁶⁸ Krom toho se odkazy na jiné myslitele objevují i v Ciceronovi (například *O povinnostech* III. 15) a Quintilianovi (*Základy rétoriky* I. 3. 14, I. 11. 15-18)

Dnes jediné práce, které se zabývají systematictěji výchovou dítěte od raného dětství, jsou Quintilianovy Základy rétoriky, a spisek O výchově dětí, připisovaný dříve mylně Plutarchovi.

Quintilianovy Základy rétoriky, neznámější a nejobsáhlejší práce na téma výchovy a vzdělání dítěte, poskytují „návod“ na výchovu ideálního, dokonalého řečníka – skvěle všestranně vzdělaného a především čestného muže.¹⁶⁹ Vzdělávání takového budoucího občana musí začít od útlého dětství, v podstatě již od kolébky.¹⁷⁰ Otec, který chce mít ze svého syna řečníka, by mu měl „věnovat co nejhorlivější péči“¹⁷¹ už od útlého věku. On sám i matka dítěte by měli být vzdělání a měli by dbát na to, aby osoby, s nimiž se dítě bude stýkat, a které se budou podílet na formování jeho osobnosti, chůvy a vychovatelé, stejně jako později samotní učitelé, byli co nejlepší, měli dobré mravy a vzdělání a měli by dohlížet pravidelně na výchovu a vzdělávání svého potomka. Odmítá násilí při vychovávání i ve školách, i přílišnou mírnost. Dítě má být napomínáno a chváleno, to jsou prostředky vedoucí k pozitivní motivaci dítěte a podporující zdravou soutěž mezi chlapci. Vzdělávání má postupovat od jednoduššího k složitějšímu a dítě nemá být příliš zahlcováno, aby se mu studium nezprotivilo, je proto nutno střídat dobu studia a dobu odpočinku a her, které též mohou být využity, zejména v raném dětství, k učení, k bystření mysli a získávání nových vědomostí. Je nutné přistupovat ke každému chlapci jednotlivě, podle jeho schopností a talentu a pomáhat je rozvíjet. Quintilian ve svém díle i pečlivě rozebírá jak a čemu by se dítě mělo učit, kdy je vhodné k výuce daného předmětu přistoupit, metody jak se nejlépe naučit, číst, psát..., úlohu chůvy, rodičů, učitelů (a jejich ideální vlastnosti) a školy. Zároveň v líčení svého programu na výchovu skvělého řečníka poodkryvá nedostatky „systému“ výchovy a vzdělání, pranýřované pak především v satírách, ale kritizované či alespoň naznačené i v ostatních literárních žánrech, včetně poezie.

„Plutarchův“ spisek o výchově dětí zahrnuje řadu podobných myšlenek. Je povinností otce řádně vést svého potomka a jít mu příkladem, obzvlášť v období dospívání je důležité, aby rodiče měli pevnou ruku nad svým potomkem, aby nesklouzl k provádění nepřístojností, typických pro mladý věk. Opět je kladen důraz na pečlivý výběr služebnictva, které bude dítě

¹⁶⁹ Nutno poznamenat, že toto dílo, podobně jako Tacitova Rozprava o řečnících, vznikly jako reakce na úpadek řečnictví v době raného císařství, přičítaném poklesu morálky společnosti, zkorumpovaností učitelů a nepečlivosti celkové výchovy. Quintilian se výchovou ideálního řečníka snaží, poněkud idealisticky, pomocí povznést řečnictví a získat mu větší vážnost. Vzorem je Cicero. **Conte, G. B.:** *Dějiny římské literatury*. (II. vyd.) Praha 2008

¹⁷⁰ Tradičně výuka probíhala od sedmi let. Do sedmi let bylo dítě v aristokratických kruzích především v péči kojné a chůvy. Iuvenalis posměšně komentuje: „až chlapci sedmý rok mine, vychovatelů tisíc si přizvi mu zprava i zleva“ (*Satiry XIV. 1-21*), bude to zbytečné, jestliže dítě doteď mělo špatný vzor ve svém otci.

¹⁷¹ Quintilian: *Základy rétoriky I. 1.3*

obklopovat. Měli by být vybráni ti nejlepší, s nejlepšími charakterovými vlastnostmi, aby se od nich dítě nenaučilo nepravostem a vulgární řeči a povinností otce, je dohlížet na výchovu svého syna. Je důležité obecné vzdělání, a nemá být zanedbáván ani fyzický trénink, ale nejvyšší metou vzdělání je v očích autora filosofie. Rodiče mají dbát na vzdělání dítěte a zajistit nejlepší učitele, které si mohou dovolit. Výchova a vzdělávání formují charakter budoucího občana a dobré vzdělání vede k mravní skvělosti. Tak rodiče, kteří budou zanedbávat péči o potomka, nezajistí dobré učitele, povolí svému potomku přílišnou volnost... nakonec spláchnou nad výdělkem, protože jejich potomek se bude mnohem pravděpodobněji uchýlovat k nepravostem. Není dobrá ani přílišná benevolence ze strany rodičů, ani přílišná přísnost a přetěžování chlapce. Dítě by mělo být vedeno k čestnému, mravnému a prostému životu, k sebekontrolě, pod dozorem svých milujících rodičů.

Dítě narozené v aristokratických kruzích bylo vnímáno jako budoucí občan, dědic rodového jména, slávy a majetku, které měl svou činností a kariérou zvětšovat. Ke zformování občana a dědice byla tedy směřována i jeho výchova.

Důležitou roli hrál ve výchově syna otec. Většinou se aktivněji ve výchově chlapce začíná angažovat kolem jeho šestého či sedmého roku, kdy dítě opouští soustavnou péči chůvy a matky a začíná být vzděláváno,¹⁷² začíná navštěvovat školu. Jako příklad vzorného a dobrého otce uvádí Plutarchos Catona st., či Aemilia Paula, oba muže, osobně se věnující výchově svých synů.

Cato představuje vzor tradiční starořímské výchovy. „Jakmile začal chlapec chápat, vzal si ho Cato sám do učení... ačkoli měl vzdělaného otroka Chilóna, který byl učitelem a měl mnoho žáků. Nepovažoval za důstojné, aby otrok, jak sám říká, plísnil za ucho jeho syna, jestliže pomaleji chápe, a aby syn za první vědomosti byl zavázán vděčností k otroku.“¹⁷³ Cato sám učil svého syna číst, psát, základy vědění, zákony i tělesnou výchovu. „Napsal vlastní rukou, jak sám říká i dějiny, a to velkými písmeny, aby syn měl možnost v otcovském domě získávat poučení o minulosti svého národa... Takto Cato vzdělával a vychovával svého syna v řádného člověka.“¹⁷⁴

Aemilius Paulus pak představuje „modernější“ pojetí výchovy. Vychovával své syny „nikoli domácím, po otcích zděděným způsobem, jak byl vychován on sám,“ ale nechal je vychovávat v řeckých naukách, s pomocí učitelů jazyků, filosofů, řečníků, ale i sochařů,

¹⁷² Quintilian: *Základy rétoriky* I. 1.17, Iuvenalis: *Satiry* XIV. 1-21

¹⁷³ Plutarchos: *Cato st.* 20

¹⁷⁴ Plutarchos: *Cato st.* 20

malířů, cvičitelů koní a psů a řeckými učiteli lovu. Osobně se účastnil se výuky svých chlapců, nebránil-li mu v tom veřejné povinnosti.¹⁷⁵

Příkladem otce osobně dbajícího o výchovu a vzdělání svého potomstva je i Cicero. Aktivně se podílí na výchově svého syna („Ze všeho nejvíc ale budu dbát o to, abych každý den viděl tvého i našeho Cicerona, a co nejčastěji dohlédnu na to, co se učí. A pokud mne neodmítne, nabídnu se mu za učitele; v tom jsem za poslední dobu odpočinku získal nějakou zkušenost, když jsem se věnoval výchově našeho mladšího Cicerona.“ (Marca))¹⁷⁶. Jemuž později, již coby studentu filosofie v Athénách, věnuje naučný spis O povinnostech s nadějí a očekáváním, že jeho syn bude následovat příkladu, píle a snad i slávy svého otce.¹⁷⁷

V příkladech významných mužů, kteří se osobně starali o základní vzdělání potomků, nesmí chybět ani sám Augustus, který své vnuky sám učil číst, psát, plavat a jiné základní dovednosti.¹⁷⁸ Jedná se ovšem o příklady, nikoli o obecnou skutečnost v antickém světě. Často to byli spíše vychovatelé z řad otroků, či najatých občanů nižšího původu, kteří učili dítě těmto základům.¹⁷⁹

Role otce je důležitá jako role vzoru. „Ode mne, chlapče, se uč mé chrabrosti, poctivé práci, štěstí od jiných zas...vzorem budiž ti otec,“¹⁸⁰ praví Aeneas svému synovi, když odchází do bitvy. Otec by měl být synovi příkladem, měl by mu vštípit jeho povinnosti vůči rodině a státu. Ctnost a sláva činů je největší dědictví otce odkázané synovi.¹⁸¹ Otec by měl poskytnout příklad hodný následování, protože děti většinou kráčí ve stopách svých rodičů, napodobují je a v očích Římanů je toto napodobování, ovšem pouze skvělých vlastností svých předků, i očekávanou povinností potomka.¹⁸² Horatius si váží svého otce a vyslovuje mu vděčnost za to, že mu v jeho dětství a mládí poskytoval dobrý příklad, utvářel jeho povahu pomocí poukazování na dobré a špatné příklady, varoval ho před chybami jiných.¹⁸³

Podle Plinia mladšího při otcovské výchově a vzdělávání je důležité dbát disciplíny a dobrých mravů, které mají být potomku vštěpovány, ale zároveň by se měl otec varovat přílišné přísnosti a příliš tvrdého jednání se synem. Má brát ohled na to, že se jedná pouze o

¹⁷⁵ Plutarchos: *Aemilius Paulus* 6

¹⁷⁶ Cicero: *Listy přátelům*: Bratru Quintovi II. 13, dále např. II.4, III.3

¹⁷⁷ Cicero: *O povinnostech* III. 2.127

¹⁷⁸ Suetonius: *Augustus* II. 64

¹⁷⁹ Vychovatel (paedagogus) vstupoval do dětského života kolem jeho sedmého roku, vykonával funkci ochránce a společníka dítěte, doprovázel jej (mohl provázet na cestách již dospělého mladého muže), dohlížel na jeho bezpečnost, studium..., učil dítě společenskému chování a mohl je i trestat. Jako u chůvy i zde se objevuje paradox nízkého společenského postavení a důležité role. (Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011, Rawson, B.: *Children and childhood in Roman Italy*. (II.vyd.) Oxford 2009)

¹⁸⁰ Vergilius: *Aeneis* XII. 406-463

¹⁸¹ Cicero: *O povinnostech* I. 32

¹⁸² Cicero: *O povinnostech* I. 32-33

¹⁸³ Horatius: *Satiry* I. 6

chlapce, kterým kdysi byl i on sám a také se jistě ve svém dětství dopustil řady chyb, které mu otec vyčetl: „uživej otcovských práv pamětliv toho, že jsi člověk a otec člověka.“¹⁸⁴

Jít ve stopách svého otce a podobat se mu svými vlastnostmi, být vychován, tak, aby byl hoden svých předků i pokud již otec není naživu – tento předpoklad synovské výchovy naznačuje v dopisech i Plinius mladší. Odedávna prý bylo zvyklostí učit se od starších a osvojit si potřebné jednání dle názorných příkladů: „Každý měl učitele ve svém otci, anebo, kdo neměl otce, v některém starším zasloužilém muži, který mu byl otcem.“¹⁸⁵ V dopise Corneliu Hispule jí slibuje, že se vynasnaží, aby byl její syn podobný svému dědovi, jejímu otci, jehož měl Plinius v úctě: „Tvůj syn dospěje v muže podobného jim všem (i druhému dědovi a otci a strýci, významným mužům) dostane-li se mu řádného vzdělání, při němž nejvíce záleží na získání vhodného učitele,“¹⁸⁶ jehož on má tu čest vybrat a doporučit.

Jako domácí výchova, i vzdělávání dítěte ve školách (nebo u soukromých učitelů), které si mohli dovolit dětem poskytnout jen rodiče s dostatečnými finančními prostředky na zaplacení učitele,¹⁸⁷ má vést k intelektuálnímu a kulturnímu povznesení jedince a formování jeho charakteru, nikoli k získání praktických zkušeností.¹⁸⁸ Je spojené s výukou literatury a stylistiky, mytologie, dějin, správné mluvy a základy věd (hudby, astronomie, geometrie).¹⁸⁹ Dosažení nejvyšších met ve vzdělání – řečnictví a filosofie – by mělo postupně dovést člověka ke ctnosti a k moudrosti.

Římská literatura období raného císařství, jak satirická, tak filosofická, je především prodchnuta kritikou stávajících poměrů ve vzdělávání a výchově potomstva. Nedostatky ve výchově a vzdělávání římské literatury spojují zejména s mravním úpadkem společnosti, rodinného života a zanedbávání řádné péče o potomky, které nemusí znamenat vždy lhostejnost, neboť kritizováno je stejně tak rozmazlování potomstva.

Podobně jako v ideálu římské rodiny, kde se objevuje model tradiční římské rodinné morálky, i v kritice nedostatků současné výchovy římské moralizující autoři tíhnou k idealizaci, či alespoň srovnávání přísné, disciplínou a úctou ke starším, jak rodičům, tak

¹⁸⁴Plinius ml.: *Dopisy* IX. 12; podobně i Horatius: *Satiry* I. 3. (shovívavost vůči nedostatkům)

¹⁸⁵ Plinius ml.: *Dopisy* VIII. 14; V případě otcovy smrti zastupuje jeho místo jiný mužský příbuzný, prarodič, strýc, případně matka (**Harders**, A.C.: *Roman Patchwork Families* : IN: Desen, V. (ed.): *Children, Memory and Family identity in Roman Culture*. Oxford 2011 str. 51-70)

¹⁸⁶ Plinius ml.: *Dopisy* III. 3; podobně i II. 18.; podobně též Ovidius: *Žalozpěvy* IV. 5: „Za to ať syn je podoben tobě a každý ať na něm/pozná dle mravů, tvoje že vlastní to krev!“

¹⁸⁷ Děti z chudších vrstev dosáhly nanejvýš nejzákladnějšího, a zřejmě nevalného, učení čtení a psaní u veřejných učitelů. (**Laes**, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011)

¹⁸⁸ **Veyne**, P. (ed.): *A history of Private life I. From Pagan Rome to Byzantium*. Cambridge. 1987

¹⁸⁹ Seneca: *Listy Luciliovi* 88, Quintilian: *Základy rétoriky* I. 9-10

učitelům, prodchnuté výchově starých časů. Tak například Tacitus staví do kontrastu výchovu v době republiky, kde byly děti vychovávány od kolébky svými vlastními rodiči s něhou, odpovědností a ctností, vedoucími dítě k disciplíně, respektu a vzdělání, se současnou praxí svěřování potomků do péče nezodpovědným otrokům, chůvám a vychovatelům, kteří svým svěřencům poskytují ten nejhorší vzor v mluvě i chování.¹⁹⁰ Nejen Tacitus vyslovuje obavy nad možným negativním vlivem společnosti vychovatelů z nejnižších vrstev. Varují před ním i výše uvedeny spisy *O výchově dětí* a *Základy rétoriky*, zdůrazňující nutnost pečlivého výběru těchto jedinců se zřetelem na jejich charakter.¹⁹¹ Přesto bylo svěřování potomstva do rukou chův a vychovatelů běžnou praxí římské elity.

V rámci kritiky školní výuky je napadána prázdnota a nedůslednost výuky, mechaničnost, lhostejnost, stejně jako mravní nedostatky učitelů, ve všech stupních vzdělání. Tak Petronius kritizuje výuku na řečnických školách,¹⁹² protože podle něj se v nich „stávají z našich mladých mužů hlupáci, protože nevidí a neslyší nic z denního života, nýbrž jen...samé svazečky medových slov.“¹⁹³ Vzdělání by mělo být přísné a postupné a mělo by vést ke vzdělání ducha a disciplíně, a ne, aby si ve škole chlapci hráli.“¹⁹⁴ Škola tak získává obraz prostředí, kde se lehce mohou zkazit mravy dítěte.

S osobou učitele spojuje římská elita řady morálních vad, ovlivněných jeho nízkým společenským statutem.¹⁹⁵ Skloňují se lenost a úplatnost,¹⁹⁶ opovrženímhodnost a mrzkost.¹⁹⁷ Jsou označováni za nedbalé, neznalé, podlézavé. U takových učitelů se chlapci „nemohou naučit pořádně nic, krom jízdy na koni.“¹⁹⁸ Kritika je směřována jak k učitelům veřejným, tak soukromým.¹⁹⁹ Ve světle tohoto negativního pohledu na soudobé učitele autoři zdůrazňují potřebu a povinnost rodičů vybrat pro svou ratolest co nejlepšího učitele, jichž je „v dnešní době velký nedostatek,“²⁰⁰ aby mu mohli bez obav svěřit potomka do péče, jelikož učitel je v době vzdělávání pro dítě vedle otce a vychovatele další vzorovou figurou.²⁰¹ Učitel by měl

¹⁹⁰ Tacitus: *A Dialogue concerning oratory* 28

¹⁹¹ Tato díla ale, na rozdíl od Tacita, tuto praxi nutně neodsuzují, pouze ukazují na možné nedostatky a nabízejí řešení, jak se jim vyhnout. Poukazují ovšem na skutečnost, že „dnešní“ rodiče často nedbají na vhodnou volbu vychovatele.

¹⁹² Celkově kriticky líčí stav řečnických škol především Tacitus (*A Dialogue concerning oratory*).

¹⁹³ Petronius: *Satyricon* 1

¹⁹⁴ Petronius: *Satyricon* 4

¹⁹⁵ Je otázka, do jaké míry byly následující vlastnosti u učitelů skutečně rozšířené, a do jaké se jedná o postavu učitele jako literárního typu, ovlivněného shlížením aristokracie na nižší vrstvy.

¹⁹⁶ Petronius: *Satyricon* 46

¹⁹⁷ Seneca: *Listy Luciliově* 88

¹⁹⁸ Plutarchos: *Jak se rozená pochlebník od přítele*. In: Plutarchos: *Přátelé a pochlebníci* str. 51

¹⁹⁹ Quintilian.: *Základy rétoriky* I. 2 (Nikdo nemá záruku, že soukromý učitel bude lepší, vzděláním i charakterem, než učitel ve škole.)

²⁰⁰ Seneca: *O duševním klidu* IN Seneca. *Útěchy*. Praha 1977 str. 213

²⁰¹ Quintilian.: *Základy rétoriky* I. 3 1., II. 2.6-7

vést bezúhonný mravně čistý život a být co možná nejzkušenější a všímavý k potřebám a talentům každého žáka.²⁰² Odpovědný a přísný, schopný si zjednat kázeň, nikoli ovšem krutý.²⁰³ Měl by pomáhat utvářet povahu žáka, být ochráncem žáka a jeho mravů.²⁰⁴

Jako je poukazováno na charakterové vady učitelů, tak se kritika snáší i na hlavy dětí a rodičů. Na úpadku výchovy a vzdělávání mají svůj podíl všechny tři strany. Žáci jsou neukázněni, nemají úctu k učiteli. Iuvenalis chválí předky, že „dbali by učitel, tak jako otec, těšil se posvátné úctě“ v kontrastu nedostatku respektu k učiteli, kdy „dnes však je učitel napadán často i vlastními žáky,²⁰⁵ a pokud se žák nic nenaučí, rodiče hledají vinu vždy na prvním místě v učiteli.²⁰⁶ Nedostatek respektu u dětí je dán přílišnou mírností a benevolencí rodičů, rozmazlováním, které kazí mravy dítěte,²⁰⁷ a je považováno za nevhodné i pro rodiče.²⁰⁸ Kritizováni jsou i rodiče nezodpovědní či lhostejní, kteří svěří své dítě do péče nevhodnému, nezkušenému člověku, aby nemuseli příliš utrácet za učitele,²⁰⁹ a rodiče poskytující špatný morální vzor svému potomku, neboť dítě snadno pochytilo nectnosti svých rodičů.²¹⁰

Opět máme více informací o představách výchovy a vzdělávání synů, než dcer. Literatura dokládá přítomnost vzdělaných žen, ale jak praví Ovidius: „jsou sic i vzdělané dívky, však je jich jen prořídly hlouček.“²¹¹ Podle Ovidia by se vzdělané dívky měly učit zpívat, hrát na lyru či harfu, číst básně, tančit a ovládat společenské hry.²¹² Ovidius sám vedl básnické vlohy a nadání své dcery Perilly od jejího dětství.²¹³

²⁰² Plutarchos: *The Education of Children* 7/4C, Quintilian: *Základy rétoriky*, Plinius ml.: *Dopisy* III. 3

²⁰³ Krutost byla učitelům vyčítána. Tělesné tresty, které učitelé užívali při trestání žáků, jsou řadou autorů kritizovány a odsuzovány. Podle Horatia by měl učitel namísto používání biče (Horatius: *Satiry* I. 10) dávat pamlsky jako motivaci (Horatius: *Satiry* I. 1). Ani Plutarchos (*The Education of Children* 12/9), ani Quintilian neschvalují násilí ve výuce. Žáci by měli být opravováni a napomínáni, provedli-li něco špatně, a chváleni a povzbuzováni při úspěchu. Násilí, „i když je to zavedeno,“ (Quintilian: *Základy rétoriky* I. 3.14) je jimi považováno za otrocké a nevhodné pro svobodné děti, navíc nepřináší kladný účinek.

²⁰⁴ Plinius ml.: *Dopisy* III. 3, Plutarchos: *The Education of Children* 7C, Quintilian: *Základy rétoriky* II. 2.4

²⁰⁵ Iuvenalis: *Satiry* VII. 193-219

²⁰⁶ Iuvenalis: *Satiry* VII. 137-164

²⁰⁷ Petronius (*Satyricon* 4) vytyká přílišnou mírnost rodičů ve vztahu k dětem a jejich disciplíně a také velká očekávání rodičů, přesvědčených o skvělých schopnostech svého dítěte již v kolébce. Quintilian: *Základy rétoriky* I. 2.6.: „Kéž bychom sami nekazili mravy svých dětí“ přílišnou shovívavostí a rozmazlováním, stejně jako špatným vzorem v domácnosti.

²⁰⁸ Plinius ml.: *Dopisy* IV. 2

²⁰⁹ Plutarchos: *The Education of Children* 7/4F, Iuvenalis: *Satiry* VII. 165-192 („tak na vlastním dítěti otec nejvíce šetrí a škrtí“ - otec rozhazuje za vše možné, ale na dobrém učiteli škudlí)

²¹⁰ Iuvenalis: *Satiry* XIV, Tacitus: *A Dialogue concerning oratory* 29

²¹¹ Ovidius: *Umění milovati* II. IN: Ovidius: *Lásky, Listy milostné, Umění milovati, Jak léčit lásku*. Praha 1963 str. 257

²¹² Ovidius: *Umění milovati* III. IN: Ovidius: *Lásky, Listy milostné, Umění milovati, Jak léčit lásku*. Praha 1963 str. 282

²¹³ Ovidius: *Žalozpěvy* III. 8

Zatímco údělem synů bylo vyrůst v řádného občana prospěšného státu a rodině svojí úřední či vojenskou kariérou, údělem dcery bylo provdat se a stát se matkou.²¹⁴ Manželství a mateřství bylo hlavním „posláním“ ženy, k jehož naplnění měly být vedeny od dětství. Její dětství končilo vstupem do manželství, domluveném rodiči. Pod vedením matek se měly dívky učit ženským domácím pracím a vedení domácnosti.²¹⁵ Matka měla být pro svou dceru vzorem, vštípit jí ctnosti – věrnost, oddanost, počestnost a píli. V literatuře jsou oslavovány ženy, které byly svým mužům vzornými manželkami a svému čtenému potomstvu dobrými matkami, poskytující řádný vzor.²¹⁶ Naopak kritika se snáší na hlavy matek, poskytujícím svým dcerám nevhodný vzor prostopášnosti.²¹⁷

Pokud matka zemřela, přebírala její roli jiná blízká příbuzná (babička, teta). Seneca nabádá svou matku, aby vychovávala a pečovala o svou vnučku Novatillu, jeho neteř, již nedávno zemřela matka: „Vychovávej nyní její povahu, formuj ji; „rady vštěpované lidem v útlém věku vniknou hlouběji. Ať si zvyká na tvé řeči, ať se rozvíjí podle tvého uvážení. Dáš jí mnoho, i když jí nedáš nic jiného než příklad.“²¹⁸

Dívky mohly do dvanácti let navštěvovat spolu s chlapci učitele základního stupně vzdělávání (čtení, psaní, počítání).²¹⁹ Ovšem zda dívky z vyšších vrstev obdržely vyšší intelektuální vzdělání, záleželo vždy na jejich rodině, otci, případně posléze manželovi.²²⁰ Pokud byla dívka vzdělávána, dělo se tak v domácím prostředí s najatými učiteli. Plinius ml. píše o zemřelé třináctileté dceři Minicia Fundana jako o horlivé čtenářce, mající chůvy, vychovatele i učitele.²²¹ Seneca píše o své matce: „Ty jsi však, pokud to dovolila starodávná přísnost mého otce, aspoň okusila všechny ušlechtilé vědy, i když jsi nepronikla do hloubky,“ protože hlubší studium věd, zejména filosofie, jí její manžel nepovolil.²²²

²¹⁴ Ovidius: *Kalendář* III. - 1. březen (doba plodnosti ctěna římskými matkami „v dětech jež vidí svůj úkol, jakož i splněný sen“). Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 51: „Lituješ-li však dcerku proto, že odešla dříve, než se mohla provdat a mít děti, máš zase z jiných příčin tím větší právo se těšit, že tobě nebylo nic z toho odepřeno“

²¹⁵ Dixon, S.: *Exemplary housewife or luxurious slut? Cultural representations of women in the Roman economy* IN: McHardy, F. – Marsahll, E. (ed.): *Women's influence on classical civilisation* str. 56-74

²¹⁶ Properitus IV. 11 (v žalozpěvu zesnulá matka nabádá dceru, aby následovala její vzor ctnosti (oddanost a věrnost k manželovi, čestnost, mateřskou lásku). Také např. Tibullus I. 6

²¹⁷ Iuvenalis: *Satiry* VI. 217-243, XIV. 22-49 (matka prostopášnice nemůže vštípit své dceři slušné mravy, protože dcera snadno pochytila její nešvary jejím napodobováním)

²¹⁸ Seneca: *Útěcha pro matku Helvii* IN: Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 92

²¹⁹ Martialis: *Posměšky a jízlivosti* IX. 68

²²⁰ Vzhledem k tomu, že dívka mohla být od dvanácti let provdána. (Dixon, S.: *The Roman Mother*. London 1988. Veyne, P. (ed.): *A history of Private life I. Form Pagan Rome to Byzantium*. Cambridge. 1987)

²²¹ Plinius ml.: *Dopisy* V. 16

²²² Seneca: *Útěcha pro matku Helvii* IN: Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 90

Alespoň základní vzdělání bylo mezi dívkami aristokracie jistě nutností, vzhledem k jejím povinnostem vést rozsáhlou domácnost, reprezentovat rodinu a manžela a vychovávat budoucího římského občana,²²³ ovšem spíše než na vzdělání byl u dívek kladen důraz na jejich ctnosti - vážnost, spořádanost, cudnost, ušlechtilost.²²⁴ Těmi totiž dívka a žena nejlépe reprezentovala svou rodinu a rodinu manžela.

²²³ Quintilian: *Základy rétoriky* I. 1.6. (matka dokonalého řečníka by měla být vzdělaná)

²²⁴ Plutarchos: *Rady manželské* IN. Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 21

7. Svět her

K dětskému světu nepochybně patří čas strávený hraním různých her. Hra pomáhá dítěti učit se, získávat nové poznatky a zkušenosti, začleňovat se do společnosti, navazovat kontakty a přátelství, rozvíjet mysl i tělo, vštěpovat jim chování a zásady, které se od nich budou vyžadovat jako od dospělých a naučit se svým povinnostem.²²⁵ A Římané si tohoto faktu byli nepochybně vědomi. Římská literatura obsahuje řadu zmínek o hrajících si dětech, o spojitosti dětství s množstvím různých her. A hmotné nálezy též umožňují nahlédnout do světa dětských radovánek – byly nalezeny různé panenky, loutky, chraštítko či zvířecí figurky, vozíky... Kromě vyrobených hraček jsou v literatuře popsány různé hry s danými pravidly.

Římská literatura, opět zdůrazněme, odráží převážně společnost lépe situovaných římských občanů. Ne všechny děti si mohly dovolit vlastnit umělecky vyrobené hračky, podomácku vyrobené či za hračky sloužící předměty, které neslouží prvotně tomuto účelu (často jsou spojovány s hrou třeba ořechy) nebyly jistě výjimkou. Největší možností ke hraní měly děti svobodné z dobře finančně zaopatřených rodin – měly k tomu jak více času ve chvílích, které nebyly věnovány výuce, tak i širší fyzické prostory,²²⁶ na rozdíl od dětí z chudých poměrů či narozených jako otroky, které mohla čekat práce již ve velmi útlém věku, jejichž svět her tak končil mnohem dříve.²²⁷

Římané si též byli vědomi skutečnosti, že dítě tříleté nezaujme totéž jako desetileté.²²⁸ Řada her také napodobovala aktivity dospělých a měla pomoci dítěti uvědomit si svou budoucí roli a své místo ve společnosti a povinnosti s ním spojené – např. hry na vojáky či úředníky u chlapců a pravděpodobné (i když v římské literatuře nedoložené) dívčí hry s panenkami na manželky a matky.²²⁹ Hra mohla vést k navázání bližších přátelských vztahů mezi dětmi, které mohly přetrvat až do dospělosti.

²²⁵ Schumka, L.: *Children and toys in the Roman World*. Ottawa 1993

²²⁶ Ani římský domus neposkytoval dětem prostory určené čistě ke hraní, neexistoval dětský pokoj, mohly si hrát v atriu, v zahradách... Dětem z chudého prostředí, obývajícím insuly často jako jediný prostor ke hře sloužila ulice. (Schumka, L.: *Children and toys in the Roman World*. Ottawa 1993, Dickmann, J. A.: *Space in social relations in the Roman West* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011) str. 53-72

²²⁷ Ovšem nutno poznamenat, že občanskému dítěti, narozenému v chudých poměrech, mohl svět hraček (spíše improvizovaných) skončit dříve, než dítěti, narozenému jako otrok v bohaté domácnosti, stalo-li se předmětem lásky a náklonnosti svých pánů, např. pokud neměli vlastní děti.

²²⁸ Schumka, L.: *Children and toys in the Roman World*. Ottawa 1993, Horatius: *Listy* II.3

²²⁹ Dasen, V.: *Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 291-314, Schumka, L.: *Children and toys in the Roman World*. Ottawa 1993

Hry a hračky v římské literatuře

Jakkoli se motiv hrajícího si dítěte objevuje v literatuře relativně „často“ (vzhledem k celkovému obsahu tematiky dítěte v literatuře), stále se jedná o roztroušené drobné střípky, které ale působí dojmem „samozřejmosti“ ve spojování dítěte a hraní.

I ve sledování tématu dětského světa her je vidět určitý posun ve vnímání této součásti dětského života. Archeologické nálezy z období před pozdní republikou nezahrnují mnoho hraček, Ch. Laes jako pravděpodobný důvod této skutečnosti uvádí časté válečné konflikty, které stěžejně dovolovaly zaměřovat se na potřeby dítěte jiné, než nezbytně nutné.²³⁰ V námi sledovaném období dochází postupně k většímu zaměření pozornosti na témata týkající se vlastní rodiny i dítěte, namísto sledování veřejných zájmů, a tím i k pozornosti zaměřené k hrám dětí.

Římské komedie toho o světě dětských her mnoho neprozrazují. Snad jen posměšná poznámka v Plautově Hře o skříňce („Jdem si hrát jako děti“)²³¹ dává tušit tomu, že hry byly považovány za součást dětství.

Římští klasičtí básníci jsou v tomto směru sdílnější. V řadě básní najdeme motiv spojující dítě a hru. Lucretius se v souvislosti s narozením dítěte zmiňuje o chřestítku jako o první hračce, se kterou si dítě hrálo.²³² Chřestítka nejrůznějšího tvaru, často zvířecích motivů, jsou doložena i archeologickými nálezy.²³³ Tibullus hovoří o vlku/káče roztáčenou bičem jako dětské hračce²³⁴ a motiv hrajícího si malého dítěte se objevuje v dalších jeho básních²³⁵. Horatius²³⁶ uvádí, že k účelu dětské zábavy mohou posloužit ořechy, myši zapřažené k vozíku, stavění domečků a hraní si v písku označuje jako zábavu pro tříleté dítě.²³⁷ Horatius také poukazuje na roli chůvy, mezi jejíž povinnosti patřilo též dohlížet na dítě během her.²³⁸ Děti podléhaly dozoru, nejen při výuce, ale i během času stráveného hrami. Jako dohlížitelé nemusely figurovat jen chůvy, ale, pak zejména u starších dětí se na něm podíleli i další vychovatelé a samozřejmě rodiče nebo jiní starší příbuzní – na dítě mohl dohlížet např. i starší

²³⁰ Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011 str. 171

²³¹ Plautus: *Hra o skříňce* IN: Plautus: *Amfitryon a jiné komedie*. Praha 1978 str. 336 (otrok Lampadio sbírá ze země skříňku s důkazy)

²³² Lucretius: *O přírodě* V. 181-241

²³³ Schumka, L.: *Children and toys in the Roman World*. Ottawa 1993

²³⁴ Tibullus I. 4

²³⁵ Tibullus I. 10, I. 4, II. 5

²³⁶ Horatius: *Satiry* II. 3

²³⁷ Zřídka, kdy uveden věk v souvislosti s dětskou hrou, i přes vědomí, že každá etapa dětství má svůj zvláštní zájem.

²³⁸ Horatius: *Ódy* III. 4, *Listy* II. 1

sourozenec, zvláště pokud šlo o děti chudších obyvatel, kteří si luxus najmutí chůvy či vychovatele nemohli dovolit.²³⁹

V Listech²⁴⁰ Horatius popisuje dětskou „hru na krále:“ „říkají přitom „ty budeš králem, když dobře to svedeš“ ... říkanka chlapců, jež žezlo udílí jen těm, co jednají správně.“ Horatius i motiv prosté dětské hry (a její dětské ryzosti) ve svém díle využívá ke sdělení určitého poučení a kritice nešvarů dospělých (zde například staví do kontrastu fakt, že i děti udělí ve hře titul krále tomu, kdo bude mít schopnost jednat správně, na rozdíl od světa dospělých, kde je na prvním místě majetek, pak teprve ctnost), to ale sotva mění co na skutečnosti, že hru na krále můžeme jistě zařadit mezi římské dětské hry, které napodobovaly činnosti dospělých.

Podobně jako Horatius využil motiv dětské zábavy ke kritice dospělých i Seneca v díle *O stálosti mudrce*.²⁴¹ Děti jsou podle něj často přelétavé, nestálé, touží po rozkoších, charakterizuje je určitá míra nepokojnosti, klidné jsou pouze, jsou-li vyděšené. Jsou chtivé kostek, ořechů i drobných mincí. Hrají hry na úředníky, na soudce, staví hrady z písku. Všechny tyto druhy her uvádí v kritice a poukázání na „dětinskosti dospělých“, jejichž podobné vlastnosti jsou jen zesíleny - např. touha po zlatě. Každá hračka je pro děti cenná - šňůrák a korálkům dávají přednost před rodiči a sourozenci, mají ale radost i s nasbíraných oblázků, zatímco dospělí („pošetilí za větší peníze“) blázní po obrazech, po sochách...²⁴²

Satirikové Iuvenalis, Martialis a Persius ve svých dílech příliš motiv her, ani hrajících si dětí, nevyužívají. Persius poukazuje na fakt, že chlapecké zábavy a touha chlapců po nich převyšuje zájem o školu.²⁴³ Iuvenalis s pomocí motivu hrajícího si dítěte míří ostří své kritiky proti lovcům dědictví a bezdětnosti, respektive absenci manželských potomků s plnými dědickými nároky: „Chceš-li však pánem se stát, ba kralovat samému pánu (patronovi), dbej jenom pečlivě o to, by maličký Aeneas tobě nikdy si v paláci nehrál, ni dcerka nad něho sladší. Drahým a milým je přítel, jenž doma má neplodnou ženu. Služka tvá porodit může a třeba vrhnout ti hned trojčata najednou v otcovskou náruč: sám bude mít radost z štěbotu dětského hnízda, dá zelenou tuniku přinést, oříšky věnuje k hraní i penízek toužebně ždaný, kdykoliv příživník malý se objeví u jeho stolu.“²⁴⁴ A na základě jednoho z Martialových

²³⁹ Dospělí nejen děti při hraní hlídali, také si s nimi hráli. Viz dokonce i samotný Augustus si ve volném čase hrál s kostkami, ořechy a kuličkami s dětmi, a to nejen svými potomky (Suetonius: *Augustus* II. 83)

²⁴⁰ Horatius: *Listy* I. 1

²⁴¹ Seneca: *O stálosti mudrce* IN Seneca. *Útěchy*. Praha 1977 str. 187

²⁴² Seneca: *Listy Luciliovy* 115

²⁴³ Persius: *Satiry* III. 45-51: Když byl sám ještě chlapec, byl: „vrchol mých tužeb vědět co v kostkách znamená šťastná šestka...bachraté beče se do hrdla úzkého strefit, káču roztočit bičem.“ Persiova třetí satira je určena lehkomyšlnému a lenivému mladíkovi, jehož „nabádá“ k nápravě pomocí stoické filosofie.

²⁴⁴ Iuvenalis: *Satiry* V. 132-157, podobně XIV.164-190

epigramů²⁴⁵ bychom mohli soudit, že i malým dětským otrokům byly poskytovány jednoduché hračky a že si Římané byli vědomi potřeby rozvíjet schopnosti malých otroků i tímto způsobem.

Dětská hravost, zvědavost a roztomilost jsou v povědomí římských autorů jako jedny ze základních dětských vlastností. V poezii je hrající si dítě i jedním z prostředků, který je užit k popisu rodinné idyly.²⁴⁶ U básníka Tibulla²⁴⁷ v rámci opěvování idylického rodinného života čteme: „choť ho (muže) obdaří dětmi a hravý synáček bude/otce za uši chytat, polibky bude mu brát/. Nebude mrzet děda být ochráncem malého vnuka/, mluvit s ním žvatlavou řečí s vnoučetem jakožto kmet.“ A na dalším místě jeho díla: „naši čeledi děti zvyknout v klínu mé paní půvabně žvatlat a hrát.“²⁴⁸ Ovidiova Médeia, snažící se vzbudit cit v Iásonovi a toužící po rodinném štěstí, líčí dojemně svého mladšího chlapce jako hravého a zvědavého.²⁴⁹

S hrajícím si dítětem je také na druhou stranu spojována jeho přelétavost, nestálost a sobeckost.²⁵⁰ Spolu s nerozumností dítěte, určitou drzostí a ustrašeností, jsou výše uvedené vlastnosti v myslí antických autorů nejčastěji spojovány s obdobím dětství.

Hra je vnímána i jako důležitá součást procesu výchovy. Již Cicero tvrdí, že by neměl být chlapcům dovolen jakýkoli jiný způsob hry, než ten, který neodporuje čestnému jednání.²⁵¹ Protože i hraní coby neoddělitelná součást výchovy, spolu se školním vzděláváním a domácí disciplínou a příkladem formuje charakter dítěte, budoucího římského občana. Teorie významu hry pro dítě ale najdeme rozebranou především u Quintiliana. Quintilian považuje hru za důležitou a nutnou součást výchovy „dokonalého řečníka.“ Hra je u dítěte znamením čilosti i radosti, od smutných dětí nemůžeme čekat, že se budou ve výuce snažit.²⁵² Za důležité a vhodné uvádí hry, jejichž cílem je bystření mysli – např. kladení otázek a odpovídání na ně v rámci soutěžení.²⁵³ Hra pomáhá odkrývat charakter.²⁵⁴ Schopnost dítěte neutahat se a neunavit se hrou považuje za důkaz toho, že i dětská mysl se neunaví tak často a lehce a chlapci mohou snést při formování mysli více námahy a zvládnout více činností či předmětů zároveň, aniž by je to příliš zatěžovalo.²⁵⁵

²⁴⁵ Martialis: *Posměšky a jízlivosti* XIV. 54 (hovoří o chrastítku k utišení plačícího nemluvněte, narozeného jako otroka)

²⁴⁶ Rodinné idyly v rámci Augustovské tradice a propagandy rodinného života a jeho „obnovy“.

²⁴⁷ Tibullus: II. 5

²⁴⁸ Tibullus: I. 4

²⁴⁹ Ovidius: *Listy milostné*: Médeia XII

²⁵⁰ Horatius: *Listy* II. 1; Seneca: *O stálosti mudrce* IN Seneca. *Útěchy*. Praha 1977 str. 187; *Listy Luciliovy* 115

²⁵¹ Cicero: *O povinnostech* I. 29

²⁵² Quintilian: *Základy rétoriky* I. 3.10

²⁵³ Quintilian: *Základy rétoriky* I. 3.11

²⁵⁴ Quintilian: *Základy rétoriky* I. 3.12

²⁵⁵ Quintilian: *Základy rétoriky* I. 12

Mezi dětské zábavy, zejména pak dospívajících dětí, patřilo i pěstování sportu. Rozvoj fyzické kondice byl důležitý zejména pro chlapce – možné budoucí vojáky. Sportovní zápasy, hry i soutěže zahrnovaly i „dětské kategorie.“²⁵⁶ Děti se účastnily i veřejných her, aktivně i pasivně. Jsou uváděny sbory chlapců a dívek zpívající oslavné písně na slavnostních hrách. Popisována je tzv. Trójská hra, jejíž účelem bylo uvést mladé dospívající chlapce ve známost veřejnosti.²⁵⁷ Byl to jakýsi fingo vaný souboj jezdeckých oddílů („jízdni rej,“ „budí dojem, že opravdu bojují zbraní...pak jakoby v míru si v párech vyjedou družně“) tvořený chlapci, zvláště mladší a starší věkové kategorie.²⁵⁸

Děti se v Římě mohly účastnit a účastnily i her v cirku jako diváci, s doprovodem dospělého, Augustus jim dokonce vyhradil zvláštní místo na tribuně a místo vedlejší přírkl vychovatelům.²⁵⁹ Obecná krutost a brutalita římského světa nebylo něco, před čím by děti byly nějak zvláště chráněny svými rodiči. Násilí bylo součástí života, s nímž se mohlo dítě setkat i v domácím prostředí (např. trestání otroků) a se kterým bylo nutno se umět vypořádat a např. při konání veřejných trestů získávalo odrazovací funkci.²⁶⁰

K „předmětům“ her nepatřily jen věci neživé povahy či různé hry společenské a sportovní. Existují doklady, že k dětství patřilo též hraní si se zvířaty a chování domácích mazlíčků. Catullus ve dvou básních opěvuje dívku, jejíž domácím mazlíčkem na hraní byl vrabčák, o nějž dívka pečovala a kterého oplakávala poté, co jí uhynul.²⁶¹ O trávení volného času dětí se zvířaty za účelem hry hovoří i Plinius mladší v jednom ze svých dopisů.²⁶² Popisuje v něm chlapce hrající si u moře a soutěžící v plavání. Pro chlapce je „věcí cti a odvahy vzdálit se co nejdále od břehu; vítězem je ten, kdo nechal břeh a ostatní plavce daleko za sebou.“ Kromě toho se ale také tito chlapci věnovali plavání a dovádění s delfínem.²⁶³ Zvířata také sloužila do zapřahání k vozíkům – například myši²⁶⁴ K tahu vozíků i k jízdě mohli sloužit dětem i poníci.²⁶⁵ Zmíněni jsou i psi, papoušci, kosi a slavíci.²⁶⁶

²⁵⁶ Plutarchos: *Pompeius* 8

²⁵⁷ Suetonius: *Augustus* II. 43

²⁵⁸ Vergilius: *Aeneis* V 548-572, Suetonius: *Caesar* I. 39

²⁵⁹ Suetonius: *Augustus* II. 44; Vitruvius V. 3.1.

²⁶⁰ Schumka, L.: *Children and toys in the Roman World*. Ottawa 1993,

²⁶¹ Catullus 2, 3

²⁶² Plinius ml.: *Dopisy* IX. 33

²⁶³ Popisováno jako zvláštní událost, která se stala v jednom městě, kde si tito chlapci v podstatě onoho delfína ochočili a i dospělí měli jako zábavu, chodit se dívat na tuto podívanou.

²⁶⁴ Horatius: *Satiry* II. 3

²⁶⁵ Plinius ml.: *Dopisy* IV. 2

²⁶⁶ Plinius ml. *Dopisy* IV. 2

Většina zmínek o hrách v literatuře se váže k chlapcům. Zmínky o hrajících si dívkách jsou značně skromnější. Plutarchos²⁶⁷ při vzpomínání na svou milovanou dcerku popisuje, jak si malé děvčátko nezištně hrávalo s ostatními dětmi a s hračkami a zvala je ke stolu (takový dnešní dětský „čajový dýchánek“). Ovidius zase uvádí, že vzdělané dívky by měly ovládat (vedle zpěvu, hry na lyru či harfu, čtení básní a tančení) celou řadu společenských her, včetně her míčových. Archeologicky je doložená existence panenek. Zřejmě jen málo typů hraček bylo určeno čistě buď dívkám, nebo chlapcům, což mohlo být ovlivněno tím, že si nejspíš děti z nedostatku místa hrávaly často dohromady.²⁶⁸

Hra byla běžnou a důležitou součástí jak života dětí aristokracie, kde k ní dítě mělo značný prostor a mohlo si dovolit množství drahých hraček, tak chudých dětí i otroků, i když ne v takové míře, na tyto děti totiž brzy čekala výpomoc v domácnosti rodičů a pánů.

²⁶⁷ Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 42

²⁶⁸ Schumka, L.: *Children and toys in the Roman World*. Ottawa 1993, Wiedemann, Thomas: *Adults and Children in the Roman Empire*. London 1989

8. Svět práce

Z dnešního pohledu odvrácenou stranou dětského světa byla, kromě násilností, jichž nutně bývaly děti často svědky, doma i ve společnosti, nemocí a vysoké úmrtnosti, také otázka dětské práce. Týkala se nevyhnutelně dětí, narozených coby otroci a dětí svobodných pocházejících z nižších sociálních vrstev. Odlišné chápání věku (viz výše) a práce,²⁶⁹ stejně jako faktická potřeba dětské pracovní výpomoci, činily z dětské práce v těchto společenských vrstvách něco samozřejmého a nezpochybnitelného.

Děti z vysokých společenských kruhů se s potřebou fyzické práce nesetkaly. Zajištěné rodiny měly na práci otroky a jedinou „prací,“ kterou tak muselo jejich dítě vykonávat, bylo učit se, aby v budoucnu mohlo plnit svoji společenskou povinnost, dělat čest své rodině a důstojně ji reprezentovat, stejně jako plnit povinnosti vůči vlasti. Od doby císařství sice dochází k tomu, že se postupně snižuje věková hranice pro vstup do úřadů a stále častěji objevují děti ve spojení s určitou funkcí (např. patron města, Augustus své nedospělé vnuky a adoptované syny Gaia a Lucia nechal jmenovat designovanými konzuly, když jim bylo 15 let a přijali tógu, funkce se měli ujmout za pět let),²⁷⁰ ale udělení jakékoli funkce dítěti sloužilo spíše k získání a zajištění společenské prestiže pro rodinu, formální reprezentaci rodiny a plnění společenské povinnosti (což byl především důležitý úkol potomků císařů a možných nástupců, kteří byli často cíleně využíváni k propagandě, posílení a zvýšení prestiže císařské moci), který nebyl spojen s faktickým výkonem povinností spojených s daným postavením, minimálně do doby přijetí tógy z důvodů nezkušenosti a nezpůsobilosti.²⁷¹

K veřejným příležitostem, na nichž dítě mohlo dostat svým povinnostem k rodině, patřily např. účast na hrách a náboženských slavnostech, procesích a obřadech,²⁷² přednášení pohřebních řečí, účast na večírcích, doprovázení otců za výkonem jejich povinností, např. do provincií...

²⁶⁹ Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011; Příslušníci římské elity výkon služby pro stát nepovažovali za svou práci v dnešním slova smyslu, konanou pro peníze kvůli obživě. Shlíželi na práci vykonávanou za účelem vydělání peněz (o respektu k práci otroků nemluvě), za to si idealizovali práci rolníků.

²⁷⁰ Augustus: *Res gestae divi Augusti* 14, Suetonius: *Augustus* II. 64, Tacitus: *Letopisy* I. 3

²⁷¹ Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011, Wiedemann, Thomas: *Adults and Children in the Roman Empire*. London 1989

²⁷² Na příklad Vergilius: *Aeneis VIII* 100-23/239, Horatius: *Ódy* I. 19; 21, IV. 6. Tato účast na náboženských obřadech (nejen veřejných, ale i rodinných) nebyla jen pasivní, ale i aktivní (např. zpívání písní, pomocné rituální úkony při obřadu...) a nasvědčuje tomu, že dítě bylo součástí společnosti a mělo v ní své (Mantel, I. C.: *The Roles of children in roman religion*: in Greece & Rome. 49/1, 2002)

Co se týče povinností dívek z vysokých kruhů, patřila k nim nepochybně též reprezentace vlastní rodiny a následně i rodiny manžela. Kromě vedení dcer k tomu, aby se staly řádnými matkami a manželkami, vedoucímu manželovu domácnost, bylo za počestné i u urozených dívek považováno i konání určitých domácích prací, zejména zpracování vlny a oděvu - Augustus např. dle Suetonia nosil téměř výhradně šaty zhotovené ženou, dcerami, vnučkami,²⁷³ zde se jedná zřejmě spíše o propagaci modelu tradiční morálky a domácnosti, než o zaběhlou raného císařství, kterou byl model předoucích urozených žen v dobách minulosti.²⁷⁴

Děti prostých rolníků či řemeslníků neměly takové štěstí, jako děti z urozených a bohatých rodin. Jejich začlenění do pracovního procesu muselo být pro řadu rodin často existenční nutností, ať už šlo o domácí výpomoc, jelikož si nemohly dovolit živit otrocka, nebo výdělečnou činnost a přispívání do rodinného rozpočtu.²⁷⁵ Římská literatura, ve svém zaměření především na městskou společnost vyšších tříd, mnoho prostoru otázce fyzické práce dětí nevěnuje a opět nabízí bohužel jen drobné střípky, nikoli ucelený obraz. Nenajdeme v ní ale stopy po názoru, že by využívání dětí k práci bylo chápáno jako „špatné“.²⁷⁶ Poskytuje jen málo informací o práci dětí, pokud tak spíše otroků,²⁷⁷ ačkoli pomáhá částečně poodkrýt, co mohlo být náplní dětské práce,²⁷⁸ a nedovoluje zobecňovat téměř nic, než fakt, že práce byla součástí dětského života.

Básnická tvorba ve svém zidealizovaném líčení rolnického života a ideálního rodinného života vůbec reflektuje skutečnost rolnické práce a pomoci dětí při práci na rodinném statku v poněkud zromantizovaném světle.²⁷⁹ Líčí prostředí tradiční staré morálky, (přísného, silného, ale milujícího otce – hlavy rodiny, disciplíny, poslušných a k práci vedených, skromných dětí, zbožnosti a plodné poctivé práce) po jejíž obnově prahla oficiální ideologie římských elit, ovlivněná i skutečností prosperity Italského venkova v době vlády

²⁷³ Suetonius *Augustus* II. 73

²⁷⁴ Ovidius: *Kalendář* II. - 24. února

²⁷⁵ Golden, M.: *Other people's children* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 262-275, Dyson, S. L.: *The Family and the Roman Countryside* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 431-444, Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011

²⁷⁶ Že dítě vnímáno za způsobilé k práci dosvědčuje i spis lékaře Celsa (Celsus: *On medicie* I. 3.2 „indeed any work is easier even for a boy or an old man than for an unaccustomed adult.“)

²⁷⁷ Ačkoli často mohou pracovní povinnosti dětí svobodných i otroků splývat, např. na venkově či v možnosti vyučit se stejným řemeslům.

²⁷⁸ Vzhledem ke skouposti literárních pramenů na informace k tématu dětské práce se pak studie zabývající tímto tématem opírají kromě ní především o prameny epigrafické a právní povahy (jak teoretického práva, tak dochovaných smluv o učňovství).

²⁷⁹ Vergilius: *Georgika* II. 458-470 „jak jsou rolníci šťastni, když vlastní výhody znají!/ poctivá zem jim sama a daleko svárlivých bojů/ dává výživu snadnou, již rodí jim v hojnosti z půdy,“... neoplývají bohatstvím a luxusem „zato má (rolník) bezpečný klid, má úskoků neznalý život,/ doma má hojnost všeho“... Reálná dřina je reflektována jen minimálně.

císaře Augusta. Do jaké míry tato ideologie ovlivňovala reálný život na venkově lze jen sotva určit, ačkoli je pravděpodobné, že ve venkovském prostředí si tradiční morálka a zvyky udržely déle převahu, z důvodu sociálních i ekonomických.²⁸⁰

Chlapci jsou v básních spojováni s pasením stáda svého otce, nebo pána,²⁸¹ osvojují si řemesla a umění pod patronátem Minervy,²⁸² mají se učit poctivé práci dle otcovského vzoru²⁸³. Rolník po žních „s pomocníky svých prací, jak s dětmi, tak s manželkou věrnou, Sivana smířoval mlékem a Zemi zas obětí vepře a Genia květy a vínem“²⁸⁴ – účastní se domácích náboženských oslav.²⁸⁵ Dívky s matkami zpracovávají doma vlnu, spřádají nitě a tkají,²⁸⁶ či pomáhají s pracemi na zahradě²⁸⁷ a s péčí o domácí zvířata.²⁸⁸ Opět v literatuře o životě dívek a jejich práci máme mnohem méně informací, než o chlapcích, a obzvláště o dívkách svobodného původu. Práce mimo domov a vyučení se v nějakém řemesle se týkala spíše mladých otrokyň,²⁸⁹ než svobodných dívek, jejichž povinností bylo především pomáhat svým matkám s péčí o domácnost, nejen aby jí pomohly, ale také se samy naučily o ni pečovat jako budoucí matky a manželky.²⁹⁰

Práce byla jedním z prostředků začlenění dítěte do společnosti, postupným představováním dětí práci byly učeny svým povinností, a umět dostát svým povinností bylo pro Římany velmi důležitou součástí života a seberealizace, jak v životě mužů, tak žen.

Idealizace tradiční rodinné a pracovní morálky, pomocí níž je kritizován současný stav společnosti, se objevuje i v Iuvenalově satíře. Je to v souvislosti s uvedením práce svobodných dětí v satíře ovšem zmínka ojedinělá. Rodina kdysi pracovala na společném majetku a otec své potomky nabádal a vedl k práci pro rodinu na poli, k získávání obživy a skromnosti. S odporem se Iuvenalis dívá na současnost, kdy otec a chůvy vštěpují od malička

²⁸⁰ **Dyson**, S. L.: *The Family and the Roman Countryside* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 431-444

²⁸¹ Vergilius: *Buccolica*. Ekloga III, Tibullus I. 10

²⁸² Ovidius: *Kalendář* III. - 19. března

²⁸³ Vergilius: *Aeneis* XII 406-463

²⁸⁴ Horatius *Listy* II. 1

²⁸⁵ Horatius *Listy* II. 1, *Ódy* I. 19, Tibullus I. 10, II 1

²⁸⁶ Tibullus II. 1., Ovidius: *Kalendář* III. - 19. března, IV. - 21. dubna

²⁸⁷ Vergilius: *Buccolica*: Ekloga VIII (děvčátka trhající s matkou jablka)

²⁸⁸ Ovidius: *Kalendář* IV. - 12 dubna (děvčátka ženoucí z pastvy dvě kozy)

²⁸⁹ I zde jsou informace z literatury velice skrovné. Dokládá mladé dívky sloužící jako otrokyně (Horatius: *Ódy* I. 19), jsou spojovány především s domácími pracemi (např. spřádání vlny se svou paní, (Ovidius: *Kalendář* II. - 24 února).

²⁹⁰ **Keith** R.: *Discovering the Roman Family. Studies in Roman Social History*. New York 1991, **Dixon**, S.: *Exemplary housewife or luxurious slut? Cultural representations of women in the Roman economy* IN: F. McHardy – E.Marsahll (ed.): *Women's influence on classical civilisation* str. 56-74; **Treggiari**, S.: *Lower Class Women in the Roman Economy. Florilegium 1* 1979 str. 65-86

dítěti, aby se snažilo dosáhnout vysoké hodnoty nebo alespoň výdělečného obchodu za účelem zisku postavení a peněz.²⁹¹

Autoři literatury zabývající se prací na venkově, Columella a Varro, ve svých dílech poukazují na práci dětí a jejich pomoc při konkrétních pracovních úkonech. Tyto úkoly mohly vykonávat jak děti svobodné, tak otroci. Varro, dává přednost námezdné a dospělé pracovní síle, před prací otroků, alespoň v ideálním stavu.²⁹² Skutečnost, že chudí lidé obdělávají půdu s pomocí své rodiny, zmiňuje jako samozřejmost.²⁹³ Varro uznává, že chlapci i dívky jsou schopny hlídat menší hospodářská zvířata na statku, ovšem upozorňuje, že hnaní dobytka na větší vzdálenosti, třeba do hor, které vyžaduje fyzickou zdatnost a není prosto nebezpečí, vyžaduje alespoň mladého muže, protože chlapci by tvrdost tohoto úkoly jen těžko zvládali.²⁹⁴ Columella uvádí jako příklad další práce, „kterou může zvládnout i dítě“ nespecializované práce jako je pomoc na vinici, ničení plevelu, sběr plodů, dřeva...²⁹⁵

Téměř žádné informace neobsahuje literatura o životě a práci dětí ve městech. Drobný střípek nabízí římská komedie, v níž se objevuje prvek nářku nad tím, jak marná je všechna práce, kterou si dají rodiče ve snaze vést dítě k práci a povinností, neboť to je lehce zkaženo vnějšími vlivy a propadá zahálce a rozkoším, zatímco nešťastný otec vzpomíná, jak přísně byl svým vlastním otcem veden k poslušnosti a pílí.²⁹⁶ Obsah komedií se v otázce dětí vztahuje ale již k odrostlejšímu potomstvu, přesto značí reálnou přítomnost práce v dětském životě, k níž má být dítě vedeno svými rodiči, zjevně ne vždy v tomto směru úspěšnými.

V komedii *Milenci* je zahálčivý a hýřivý syn pohnut otcovou nevolí a káráním nakonec do té míry, že se rozhodne dát se jako kdysi jeho otec na námořní obchod, v čemž jej otec aktivně podpoří. Skutečnost, že v rámci rodiny docházelo k předávání profese a udržování kontinuity a vzájemné podpory, především za účelem udržení rodinné jednoty a majetku, potvrzuje také Vitruvius, který ve svém díle, věnovaném architektuře, hovoří o tom, že dobří architekti proto předávají často své znalosti pouze svým dětem, nebo příbuzným a zaučují je od dětství do řemesla.²⁹⁷

Motivem, který poodkrývá tvrdší realitu dětského světa, než jakou se zdají zobrazovat nostalgicky idealizující díla raného císařství, je pak v komediích často opakovaný motiv

²⁹¹ Juvenalis: *Satiry* XIV. 191-222 „Nikdo se neptá, kdes vzal, jen mít je žádoucí. Vrásčité chůvy to chlapečkům káží již po zemi lezou, dívky slyší to dřív, než abecedě si zvyknou.“

²⁹² Varro: *De re rustica* I. 17

²⁹³ Varro: *De re rustica* I. 17

²⁹⁴ Varro: *De re rustica* II. 10.

²⁹⁵ Columella: *De re rustica* II. 2.13, IV. 27.6

²⁹⁶ Plautus: *Komedie o strašidle*. Praha 1960 str. 9, *Milenci* IN. Plautus: *Amfitryon a jiné komedie*. Praha 1978 str. 513

²⁹⁷ Vitruvius: *On Architecture* VI. Intr.6s

odložené dívky, která poté, co je nalezena, zachráněna a dospěje do dostatečného věku, je nucena žít se prostitutí.²⁹⁸ Jedno z rétorických cvičení Quintiliana zmiňuje ilustrační případ, kdy otec prodal kuplíři i syna.²⁹⁹ Ch. Leas s pomocí komparativních studií uvádí podobnost života městské chudiny s Londýnem 17-18st. či slumy v Dillí, kde kromě prostituce patří i k realitě, které musí dítě čelit, i alkoholismus, násilí či žebráctví a smrt.³⁰⁰

Vysoká dětská úmrtnost činila z období dětství období nejistoty ve všech společenských vrstvách. Nebyla ale v dětském životě nejistotou jedinou. Prvek nejistoty nejsilněji ovlivňoval život dětí, které se narodily jako otroci.³⁰¹ Kromě skutečnosti, že do pracovního procesu v domácnosti či na statku byly zapojovány od velmi útlého věku (už od 5 let),³⁰² a ačkoli byla pracovní zátěž stupňována postupně, přece mohla vést těžká fyzická práce, kterou byly jistě mnohé nuceny vykonávat, zejména na venkově, ke zdravotním problémům, úrazům či smrti³⁰³ (kterážto rizika byla součástí života i pracujících dětí z občanských vrstev), přistupovala v osudu dětských otroků silná nejistota stabilního rodinného prostředí a absence snah hájit jejich zájmy.³⁰⁴ Otroci jako takoví neměli možnost vytvářet rodiny de iure, pouze de facto. Rodiče malého otroka na své dítě neměli žádné právo, dítě bylo majetkem svého pána a záleželo jen na něm, jaký bude jeho osud. Mohl je kdykoli prodat a odloučit je od jeho rodiny,³⁰⁵ muselo čelit rozmarům svých pánů, případnému ponižování i fyzickým trestům, včetně možnosti sexuálního zneužití.

Stejně tak se děti – otroci ale mohly stát předmětem zájmu a péče svých pánů, mohly být rozmazlovány i milovány, mohly být vychovávány spolu s dětmi svých pánů a být jejich

²⁹⁸ Kuplířka Syra: „Dceru nenutila jsem být nevěstkou snad ze zpučnosti/, ale ze strachu před hladem.“ Plautus: *Hra o skříňce* IN. Plautus: *Amfitryon a jiné komedie*. Praha 1978 str. 292

²⁹⁹ Quintilian: *Základy rétoriky* VI. 1.55 (i když zde se jedná o rétorické cvičení)

³⁰⁰ Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011

³⁰¹ Výchova vlastních otroků byl s koncem republiky stále se rozšiřující způsob získávání otroků. K podpoře otroků vytvářet vztahy, z nichž by vzešli potomci navrhoval Columella (*De re rustica* I. 19) udělit privilegia matkám více dětí (matkám třem dětí sám poskytoval úlevy z práce, matkám více i svobodu). Motivací pánů v podpoře formování užších vztahů mezi otroky byl ovšem zisk. (Bradley, K. R.: *Slaves and masters in the Roman Empire*. New York 1987, Scheidel, W.: *The Roman slave supply*. Stanford University 2007)

³⁰² Laes, Ch.: *Children in Roman Empire: outsiders within*. Cambridge 2011, Bradley, Keith R.: *Discovering the Roman Family. Studies in Roman Social History*. New York 1991...

³⁰³ Golden, M.: *Other people's children* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 262-275, Laurence, R.: *Childhood in the Roman Empire* IN. *History Today*. 55/10, 2005 str. 21-27

³⁰⁴ Nutno poznamenat, že tu zcela nemělo ani občanské dítě – smrt rodičů či možnost rozvodu (typická hlavně ve vysokých kruzích) a disharmonických vztahů mezi členy rodiny, se jim zdaleka nevyhýbala. Přece však měly alespoň teoretickou jistotu ochrany svých zájmů v právu, společenských konvencích, v jiných rodinných členech, protože děti samy byly zájmem rodiny a její kontinuity.

³⁰⁵ Doklady prodejních smluv i velmi malých dětských otroků, někdy spolu s jinými rodinnými příslušníky. Koupit si jako otroka dítě bylo levnější, než koupit dospělého, vzhledem k možnosti, že se nedožije dospělosti, to zároveň představovalo určité riziko, každopádně taková koupě byla poměrně výhodnou investicí, vzhledem k nízké spotřebě dětí a možnosti relativně vysoké produkce (Bradley, K. R.: *Slaves and masters in the Roman Empire*. New York 1987)

přáteli a společníky.³⁰⁶ Tato náklonnost ale zřejmě často končila dosažením dospělosti a ztrátou dětské roztomilosti, jak naznačuje Seneca ve svých listech. V jednom dopise líčí událost, která se stala během jeho návštěvy jednoho z jeho statků. Potkal tam jedno „zchátralé individuum“ (otroka), které nemohl poznat: „Ty mě nepoznáváš“ Já jsem Felicio, kterému jsi nosíval voskové panáčky. Já jsem syn správce Filostia, býval jsem tvůj miláček!“ „To jsem úplně blázen!“ zvolal jsem, stal se mým miláčkem, když byl ještě chlapeček! Konečně, proč ne, vždyť mu právě padají zuby!“³⁰⁷ Seneca ale kritizuje a poukazuje na snahu násilně udržet oblíbené chlapecké otroky „mladé,“ držené v uměle prodlužovaném chlapectví.³⁰⁸ Pro úplnost ještě připomeňme, že Seneca je zastáncem slušného zacházení s otroky, takového, aby svého pána milovali, ne aby se jej báli, zároveň ale popisuje krutosti jiných pánů, trestajících otroky za sebemenší chybu.³⁰⁹

Dítě sloužící v domácnosti bohatých pánů mohlo vykonávat řadu různých aktivit a postupně se specializovat³¹⁰ na výkon své budoucí „profese,“ k níž mohlo být připravováno od raného věku jak v domácnosti samotné, tak mohlo být posláno k mistrovi, aby se vyučilo řemeslu.³¹¹

K práci zastávanou i dětmi, o níž nás informuje literatura, patřila obsluha pána a jeho hostů na hostinách. V poezii básník opakovaně vyzývá chlapce, aby nalil víno („chlapče naplň nám poháry“).³¹² Mladý otrok sloužící jako číšník se objevuje i v satirách, zejména zajímavý obrázek může poskytnout Petroniova hostina u Trimalchiona, která popisuje řadu dalších aktivit, kterými mohli mladí otroci posloužit svým pánům. Kromě vlastní obsluhy bylo úkolem chlapců na hostině bavit společnost. Popisuje např. chlapce, převlečeného za Bakcha, roznášejícího hrozny a recitujícího verše,³¹³ nebo chlapce, jehož úkolem bylo tančit a skákat

³⁰⁶ Společnou výchovu do chlapeckého věku zmiňuje již Plautus ve hře *Zajatci* („vždyť jako chlapec se mnou byl /až do jinošství vychováván dobře, poctivě“ (Plautus: *Zajatci* IN: Plautus: *Amfitryon a jiné komedie*. Praha 1978 str. 502). V jeho době nebylo ještě vychovávání vlastních otroků zcela běžnou záležitostí. Děti pánů a podřízených, společně si hrající se objevují i v Tibullově poezii (Tibullus I. 4), Plutarchos v životopise Catona staršího: Cato si pořízival množství hlavně mladých otroků/děti, které dal vychovat a vzdělávat (jako štěňata či hříbata) a pak je buď prodal, nebo si je ponechal (Plutarchos: *Cato st.* 21), Catonova manželka často spolu se svým synem kojila i děti otroků, „aby společnou výživou v nich probouzela lásku k svému synu.“ (tamtéž 20)

³⁰⁷ Seneca: *Listy Luciliovi* 12 *The Roman Family* 128/9

³⁰⁸ Roznašeč vína na hostině je popsán jako chlapec, zápasící s věkem, oblečený jako žena, „nesmí se vyzout z chlapectví, násilně je v něm udržován; podle věku by mohl již být vojákem, ale musí hlad'oučký ...bdít celou noc, rozdělovat ji mezi lačnost pánova hrdla a pánova chťíce, být v hodovní síni chlapcem, v ložnici mužem“ (Seneca: *Listy Luciliovi* 47)

³⁰⁹ Seneca: *Listy Luciliovi* 47

³¹⁰ Tato specializace byla jedním z hlavních rozdílů mezi prací otroků na venkově a otroků menších domácností, kde museli otroci být schopni vykonávat různé funkce podle potřeby, a světa městských otroků velkých domácností.

³¹¹ Viz. Poznámka č. 165

³¹² Horatius: Ódy III. 19; také např. Horatius: Ódy I. 19, Tibullus: III. 6

³¹³ Petronius: *Satyricon* 41

přes obruče.³¹⁴ Hostina také ukazuje na možnost zneužití mladých otroků svými pány a jejich hosty a na možnost fyzických trestů.³¹⁵ Důvod, proč obsluhu u stolu (či pomoc v kuchyni) vykonávaly děti, bývá spojován s otázkou čistoty, spojenou s jídlem i dětmi.³¹⁶ Tato rituální čistota je zároveň v jakémsi kontrastu s úpadkem mravů a „staré čistoty,“ se zkažeností a frivolností současnosti, s možností pobavit se s otroky.

Účast mladých otroků na hostinách pána zahrnuje i Seneca, v již výše zmíněném dopise³¹⁷ a ve spisku *O stálosti mudrce*, hovoří přímo o tom, že „někteří schválně kupují drzé mladé otroky a jejich nestoudnost ještě podněcují zvláštním školením“³¹⁸ za tím účelem, aby je vycvičili bavit společnost vulgárností a drzostí, která u dětí mnohdy nebývá považována za urážlivou,³¹⁹ ale naopak za zábavnou.

Seneca také podává informaci o další možné službě dítěte.³²⁰ Popisuje milého chlapce, který mu sloužil jako učitel tělocviku, zároveň si ale stěžuje, že jej bude brzy muset vyměnit, protože mu již brzy nebude stačit, chlapec prý dokonce žertuje s tím, že procházejí oba stejnou krizí – padají jim zuby. Seneca vůbec ukazuje přístup k otrokům, spojený na jednu stranu se zájmem (hračky malému oblíbenému dítěti, líčení milého chlapce, s nímž dokonce žertuje), na druhou zároveň s chladnou lhostejností a vypočítavostí (s jistým pohrdáním hledí na kdysi oblíbené dítě, nyní však dospělého a sešlého otroka, chladná výměna otroka).³²¹

Zájem o dítě-otroka mohl být často dán jak skutečnou citovou vazbou (např. když pán neměl vlastní potomky,³²² nebo byl malý otrok jeho nemanželským dítětem),³²³ tak čirým vědomím investice. Děťští otroci představovali levnou pracovní sílu a dožili-li se ve zdraví dospělosti i výhodnou investici, což mohlo být důležitým faktorem a dobrým důvodem

³¹⁴ Petronius: *Satyricon* 53

³¹⁵ Petronius: *Satyricon* 41; 34

³¹⁶ Mantel, I. C.: *The Roles of children in roman religion*: in *Greece & Rome*. 49/1, 2002

³¹⁷ Seneca. *Listy Luciliovi* 47

³¹⁸ Seneca: *O stálosti mudrce* IN Seneca. *Útěchy*. Praha 1977 str. 186

³¹⁹ Seneca: *O stálosti mudrce* IN Seneca. *Útěchy*. Praha 1977 str. 186 Vztahuje se na děti obecně – otrockého i občanského původu. „Děti bijí rodiče do obličeje, ty zcela malé cuchají matčiny vlasy...nebo odhalují před zraky blízkých to, co má být zakryto, a používají neslušná slova, a ničemu z toho neříkáme urážka,“ naopak se tím bavíme.

³²⁰ Seneca: *Listy Luciliovi* 83

³²¹ Seneca: *Listy Luciliovi* 12; 83

³²² Dítě se tak mohlo stát „náhradním potomkem,“ naplňovat citové potřeby pána, pečovat ve stáří o „rodiče,“ udržovat jméno a kult po jeho smrti.

³²³ Existence těchto možných vazeb doložena právem, které stanovuje možnost takové dítě propustit dříve, než dosáhlo příslušného věku pro možné propuštění (30 let) (Gaius I. 19)

k tomu, aby nebylo s dítětem nakládáno s přílišnou krutostí.³²⁴ Od dětství vytrénovaní a k domácnosti vázaní otroci představovali loajálnější a kvalifikovanější pracovní sílu.³²⁵

K doloženým profesím otroků mladého věku patří dále např. funkce předčitatele, přepisování knih, nomenclator (jakýsi osobní herold), funkce v domácím účetnictví, herectví a bavičství, hudební činnost, řemeslné práce (péče o vlasy, zlatnictví, tkaní vlny...), výpomoc v obchodech, dílnách³²⁶... doložitelná, spíše než z literatury, na základě studia nálezů, případně smluv zahrnujících učně. Nutno ještě poznamenat, že v literatuře je někdy těžké určit, mluví-li v souvislosti s otroky o „chlapci“ (puer), zda skutečně myslí chlapce, ve smyslu dítěte, nebo vztahuje toto označení na otroka, zejména mladého domácího otroka, ale nikoli nutně dítě, neboť v tomhle významu mohou tyto pojmy splývat.³²⁷

³²⁴ **Mouritsen, H.:** *The Families of Roman Slaves and Freedman* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011 str. 129-144, **Bradley, K. R.:** *Slaves and masters in the Roman Empire*. New York 1987, Dixon, S.: *The Roman Family*. Baltimore 1992

³²⁵ Columella: *De re rustica*, Varro: *De re rustica*

³²⁶ **Bradley, K.R.:** *Discovering the Roman Family. Studies in Roman Social History*. New York 1991

³²⁷ Důvodem pro toto užívání slov byla patrně nízká průměrná délka života otroků. (**Gray-Fow, M. J. G.:** *The nomenclature and stages of Roman childhood*. Univerity of Wisconsin-Madison 1985)

9. Smrt dítěte

Období dětství nebylo nijak „snadnou“ či „ideální“ etapou lidského života. Děti i rodiče se museli potýkat s řadou problémů a těžkostí. Mezi ně patřila i určitá „všudypřítomnost“ smrti, s níž se museli vyrovnávat. Rodiče museli často čelit ztrátě svého dítěte, stejně, jako se často ještě nedospělý potomek musel vypořádávat se smrtí svého rodiče, nebo obou, či se smrtí sourozenců a jiných členů rodiny, nebo přátel. Literatura nám neposkytuje pohled na to, jaký vliv mělo setkávání se se smrtí blízkých na dítě, ale je možné v ní zaznamenat vnímání ztráty dítěte rodiči.

Dítě bylo vnímáno jako pokračovatel rodiny, rodinné tradice a kultu, jména, postavení a majetku. Rodiče do svých potomků vkládaly nejrůznější naděje, i přes vědomí množství předčasných úmrtí „si v duchu představujeme, jak naši synové obléknou tógu, budou konat vojenskou službu, ujmou se otcovského dědictví,³²⁸ v bláhové naději, že nás takové neštěstí nepostihne, přestože všichni jsme těmto ranám potenciálně vystaveni, jak praví Seneca v jednom ze svých útěšných listů. Příroda ani bozi nikomu neslibují ohledně potomků nic jistého – mohou být oškliví, krásní, čestní, nečestní, zaslouží se o vlast, nebo ji zradí, narodí se s vadou... člověk může pouze doufat v jejich dobré vlastnosti, stejně jako můžeš pouze doufat, že pohřbí své dítě. Přesto musí být člověk připraven, že jako rodič bude muset pohřbít svého potomka, ať jako dítě, nebo již dospělého.³²⁹

Děti měly dle obecných představ povinnost postarat o své rodiče ve stáří, zajistit pohřeb a udržování památky na zesnulého. Prostřednictvím dítěte a jeho úspěchů mohla rodina dosáhnout zvýšení své prestiže či zlepšení své ekonomické situace, jak v bohatých rodinách, tak mezi nižšími vrstvami. Dítě ale bylo vnímáno i jako jedinec, samostatná osoba, která byla drahou součástí života rodičů, vnašela do něj radost a jeho ztráta nebyla želena jen z pozice ztráty investice, která měla zajistit rodičům pomocnou ruku ve stáří a splnit jejich naděje, ale i s pocitem ochuzení o další radosti, kterých by se člověku mohlo s milovanou osobou ještě dostat.

Jen málokdo se dočká stáří, protože v mladém věku se častěji umírá, než ve stáří,³³⁰ přesto je smrt potomka vnímána jako tragická, nepřírozená a předčasná událost. Každý rodič

³²⁸ Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 21

³²⁹ Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 37

³³⁰ Cicero: *Cato starší o stáří* 19.67

přesto doufá, že přežije své dítě, protože tak je to přirozené a správné.³³¹ Dětská úmrtnost byla vysoká a nevyhýbala se ani prostředí vyšší společnosti,³³² přestože ta mohla zajistit potomkům poměrně kvalitní lékařskou péči, vědomou si možnosti specifických nemocí dítěte a nutnosti odlišného přístupu k léčbě dětských pacientů,³³³ stejně jako dostatečnou stravu a míru hygieny, jejíž nedostatek mezi nižšími vrstvami mohl vést ke zdravotním problémům a zvýšenému riziku, že se dítě nedočká dospělosti.³³⁴

Podle Plinia je člověk jediný tvor, který je nadán schopností truchlit a který má starost o otázky pohřbu posmrtného života³³⁵. V římské společnosti se objevuje dvojí koncept truchlení, a sice rozlišování, zemře-li nemluvňe a malé dítě a zemře-li již odrostlejší dítě nebo dospělý potomek. Dle Plutarcha³³⁶ k legislativní činnosti krále Numy patřilo i stanovení doby trvání smutku, jehož délka byla odstupňována věkem: „Tak se například nemělo truchlit pro dítě mladší než tři léta a pro starší ne více měsíců, než kolik let žilo a to až do deseti, déle se nemělo truchlit při žádném věku, nýbrž doba nejdelšího smutku byla desetiměsíční.“ Demografické studie připouštějí až 50% úmrtnost dětí ve věku do pěti let a odhadují v průměru dvě děti na rodinu, které se dožily dospělosti.³³⁷ Toto vědomí reálného nebezpečí smrti zejména v období raného dětství, ve vyšších kruzích spojené i se skutečností, že malé děti byly spíše v péči chůvy, než vlastních rodičů, mohlo vést v nutnosti čelit časté smrti malých potomků k vytvoření na první pohled lhostejného přístupu k jejich osudu.³³⁸ Pokud jde totiž o podání smrti kojenců a nemluvňat v literatuře – je spíše přehlížena, může být zmíněna, ale nebývá rozebírána, je to smutná realita života, kterou téměř nikdo nemá zapotřebí komentovat. Pro tak malé dítě není vhodné příliš truchlit, jen velmi zdrženlivě,

³³¹ Cicero: *Tuskulské hovory* I. 35-36; Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 9 – přičí se zdravému rozumu, aby se dítě, přes veškerou lásku, kterou chová k rodičům, přálo, aby je přežilo; Quintilian: *Základy rétoriky* VI. Úvod: „správné a žádoucí“ by bylo, kdyby nepřežil své děti.

³³² K nejznámějším příkladům smutné skutečnosti vysoké dětské úmrtnosti i ve vysokých společenských kruzích patří osud Corneliie, matky bratří Grachů, která povila dvanáct dětí, o které s láskou pečovala, z nichž jen tři se dožily dospělosti. Corneliin osud je spatřován jako ještě smutnější v tom ohledu, že přežila i své dospělé sny Tiberia a Gaia. (Plutarchos: *Bratři Grachové* 1). Germanicova žena Agrippina porodila devět dětí, z nichž dvě zemřely jako nemluvňata, jedno v chlapeckém věku. (Suetonius: *Caligula* IV. 7)

³³³ Celsus: *On medicine* II. 4.7 „Indeed in general children ought not to be treated like adults.“ V práci si všimá zvlášť i nemocí, kterými trpí obzvlášť děti a způsobem léčby.

³³⁴ Nemoci, nedostatečná výživa a hygiena nebyly jedinými příčinami smrti malých potomků. Smrt mohla nastat i v důsledku nehody např. při hře (Claudiův Drusus se zadusil, když se snažil polknout hrušku házenou do úst - Suetonius: *Claudius* V. 26) nebo v důsledku zranění při práci.

³³⁵ Plinius st.: *Kapitoly o přírodě* VII úvod

³³⁶ Plutarchos: *Numa* 12

³³⁷ Scheidel, W.: *Epigraphy and demography: birth, marriage, family and death*. Princeton 2007; Garnsey, P.: *Child rearing* IN. Kertzer, D. I. – Saller, R. P. (ed.): *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. New Haven and London. 1993- str. 48 – 65

³³⁸ Ne všichni rodiče, nebo vychovatelé přistupovali k dítěti s láskou a péčí. Lhostejnosti a zanedbání, či dokonce týrání, musela jistě čelit řada dětí (ostatně jako i v dnešní době), ale nelze tvrdit, že by lhostejnost k potomkům mohla být považována za oficiální většinový přístup společnosti k potomstvu, budoucnosti rodiny i státu, už jen z prostého faktu, že bez péče by se šance dítěte na přežití ještě více zmenšily.

neboť takové dítě ještě nezačalo plnit naděje a očekávání svých rodičů, ačkoli absence minimálního žalu při ztrátě dítěte jakéhokoli věku, alespoň v prvních okamžicích, je považována i Senekou za nelidskost.³³⁹ Seneka ovšem kárá „málo mužné“ snášení bolesti jistého Marulla, jemuž v listě poskytuje útěchu, po smrti jeho „ještě žádnou naději“ nedávajícího synka, měl by se radovat z toho, že syna vůbec měl.

Myšlenka, že v malém dítěti ještě rodiče nemohli mít velká očekávání, se objevuje v literatuře jako jakási forma útěchy, kterou může filosofie v takových případech vzdělaným lidem poskytnout. Filosofie tak vytváří určitý „koncept útěchy,“ vypovídající svým zvláštním způsobem o lásce rodičů k dítěti jakéhokoli věku a jejich zármutku z jeho ztráty. Ve snaze zmírnit tlak žalu a bolesti, kterou způsobuje a která je obecně chápána jako zlo, se tak objevuje snaha proti ní nastavit tento „obraný mechanismus,“ protože zbavením se bolesti se člověk přibližuje vyrovnanosti, moudrosti a ctnosti.

Zatímco smrt velmi malých dětí nebyla chápána jako vyloženě nepřírozená událost,³⁴⁰ bylo jako tragické spatřováno přežití odrostlejšího potomka, nejvíce pak mladého dospělého. V případě ztráty dětí, které již více slibovaly možnost naplnění rodičovských nadějí, dělaly čest své rodině, se jako útěšný motiv objevuje apel na šťastné vzpomínky a radostné okamžiky, které nám byly dány a které bychom měli hýčkat. Lépe je s láskou vzpomínat na šťastné okamžiky, prožité se zesnulým, než utápět se v k ničemu nevedoucím žalu. Jako útěcha slouží též představa o nevyhnutelnosti smrti a „neexistenci“³⁴¹ předčasné smrti, protože smrt je nám určena osudem v den narození. Smrt je jen narozením do dalšího života, osoba, která nám zemře, nás neopustí, jen nás předejde na naší cestě,³⁴² a navíc už ji nečeká nic špatného či bolestného, protože přešla „do lepšího světa.“³⁴³

Cicero i Seneca nabádají k umírněnému truchlení, k důstojnému a klidnému, povznesenému snášení bolesti ze ztráty potomka jakéhokoli věku, ke kontrole žalu projevovanému na veřejnosti. Rozlišují dvě formy bolesti, bolest přirozenou a bolest „umělou“ coby společenský konstrukt. Je přirozené truchlit pro smrt potomka, či blízkého, ale

³³⁹ Seneca: *Útěcha pro matku Helvii* IN: Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 86, Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN: Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 37, *Listy Luciliovi* 99

³⁴⁰ Children and childhood in Roman Italy

³⁴¹ Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN: Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 45; o osudu jako rozhodujícím faktoru v otázce délky života - Plinius st.: *Kapitoly o přírodě* VII. 48; zehrat na roli osudu je marné a zbytečné, je nutné se s ním smířit (Quintilian: *Základy rétoriky* VI. Úvod, Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha a. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 49)

³⁴² Seneca: *Listy Luciliovi* 99

³⁴³ Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 54

zármutek by neměl být stavěn na odiv nebo vynucován podle očekávání společnosti,³⁴⁴ protože ta považuje oplakávání zesnulých za slušné.³⁴⁵ Cicero sám je ovšem důkazem, že něco jiného je filosofie, která má vést člověka k tomu, aby se stal moudrým a čestným, k čemuž je nutná klidná, vyrovnaná a povznesená mysl, vzdálená bolesti a zármutku, a něco jiného je skutečná realita, v níž je tento mudrc často nedostižným ideálem a která i z literárních střípků nasvědčuje ne právě chladným projevům smutku po smrti dítěte. Cicero sám byl silně zasažen smrtí své dcery Tullie, která zemřela po porodu (45 př. K.). Ve svém díle po její smrti přiznává, že „nebyl moudrý“ ve svém žalu, útěchu mu pomohla nalézt právě filosofie a sepsání vlastní Útěchy (bohužel nedochované).³⁴⁶ V jednom ze svých listů³⁴⁷ navíc přiznává, že byl pohnut, snad více než by měl, i smrtí mladého oblíbeného otroka, patrně ještě chlapce.

Ovšem v literatuře bylo přílišné ukazování osobního žalu na veřejnosti a míry neznalé truchlení předmětem kritického až odsuzujícího pohledu (podobně i truchlení žádné).³⁴⁸ Tacitus poukazuje, s jak nesmírnou radostí přivítal císař Nero narození své dcery Augusty (pořádání slavností děkovných her, zasvěcení chrámu a soch), dítě ale zemřelo ve čtvrtém měsíci a stejně jako v radosti, i v žalu neznal Nero míru (božská úcta prokazována dítěti).³⁴⁹ Další doklad míry neznalého smutku podává Plinius mladší v listech dvěma svým přátelům, kde popisuje počínání M. Aquilia Regula, senátora, řečníka a udavače. Poté co mu zemřel jeho syn „jakoby se ze smutku pomínil,“³⁵⁰ na pohřební hranici nechal spálit zvířata, s nimiž si chlapec hrával, nečinil tak ale z bolesti, ale stavění bolesti na odiv a „rozhodl se truchlit pro syna a truchlí jako nikdo jiný“³⁵¹ a pořídil si co nejvíc jeho soch a obrazů, předčítal i knihu o synově životě, kterou dal opsat a rozeslat po říši.

Naopak římstí autoři s respektem a obdivem líčí případy důstojného a rozumného snášení bolesti. Dávají za příklad významné osobnosti, které ač stíženy touto krutou ranou, přece si zachovaly vyrovnanost a důstojnost a pokračovaly ve výkonu svých povinností jako rozumní muži, s o to větším respektem, jednalo-li se o již dospělé potomky. Vzniká tak jakýsi

³⁴⁴ Martialis v jednom ze svých epigramů, pranýřuje naoko truchlící jedince, kteří staví svůj žal (zde nad smrtí otce) na odiv veřejnosti, aby se jí tak jevíli v lepším světle, ačkoli ve skutečnosti žádný smutek necítí. „Bez svědků kdo někdy lkal/, ví co je skutečný žal.“ (Martialis: *Posměšky a jízlivosti* I. 33)

³⁴⁵ Cicero: *Tuskulské hovory* III. 27.64, Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 20, *Listy Luciliovi* 99

³⁴⁶ Cicero: *Tuskulské hovory* IV. 63

³⁴⁷ Cicero: *Listy přátelům*: Attikovi I. 12, z r. 61 př. K.)

³⁴⁸ Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 29, Suetonius: *Tiberius* 52 (absence lásky k synům, nezasaženost jejich smrtí)

³⁴⁹ Tacitus: *Letopisy* XV. 23

³⁵⁰ Plinius ml.: *Dopisy* IV. 2

³⁵¹ Plinius ml.: *Dopisy* IV. 7

ideál o důstojném a kontrolovaném vystupování urozeného římského občana i v případě osobního neštěstí. Za časté příklady je uváděn Augustus, který nesl statečně ztrátu svého potomstva a byl nucen uchýlit se k adopci, aby rodina nezanikla, Iulius Caesar, který rychle překonal bolest ze ztráty dcery, která zemřela při porodu, a začal plnit své vojenské povinnosti, Aemilius Paulus, který krátce po sobě, navíc v době, kdy slavil triumf, přišel o dva své syny, navíc poté, co poskytl první dva k adopci.³⁵² Podle Seneky měly stejnou duševní a mravní sílu k rozumnému truchlení i ženy (za příklad bývá uváděna Cornelia a Livia).³⁵³

Ojedinělým dokladem v otázce vnímání smrti dítěte je Plutarchova útěcha adresovaná vlastní ženě. Nejedná se o čistě literární a filosofickou formu útěchy, jako jsou útěchy Senekovy, ale o skutečný projev vřelého rodičovského citu. Byla sepsána poté, co Plutarchovi zamřela jeho velmi milovaná asi dvouletá dcerka Tímoxena.³⁵⁴ Plutarchos chválí svou ženu, že zachovala v zármutku rozvahu a míru. Pro člověka je důležité uchovat si vládu sám nad sebou. Toto rozumné jednání není v rozporu s láskou.³⁵⁵ I těch několik málo let, které jim byly dány, by měli považovat za „krásný dar, z něhož nám vzešla radost a potěšení... protože nám osud nedopřál splnění všech našich nadějí, nebuďme nevděční i za to, čeho se nám dostalo.“³⁵⁶ Smíření se a šťastné vzpomínky na dcerku, vyvolané láskou, by měly přinášet útěchu.

Podobně emotivní je i předmluva k šesté knize Quintilianovy učebnice řečnictví, v níž se vyznává ze svého nešťastného osudu. Zemřeli mu v dětství oba jeho synové a přišel i o mladou manželku, která svým věkem devatenácti let může být „považována za další ztracené dítě,“ v její smrti je Quintilianovi útěchou skutečnost, že se tak alespoň nestala svědkem smrti svých synů. Chlapci zemřeli ve věku 5 a 10 let. Quintilian je touto krutou ranou osudu těžce zasažen. Přišel o potomky, kteří byli nadějí jeho stáří, do nichž mohl vkládat svá nejvyšší očekávání, zejména již u staršího Quintiliana, který sloužil svému otci jako útěcha po smrti

³⁵² Seneca: *Útěcha pro matku Helvii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 88, Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 29, Seneca: *Útěšný list Polybiovi* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 120; další případy uvádí např. Plutarchos: *Publicola* 14, *Cato st.* 24, Suetonius: *Augustus*, Cicero: *Laelius o přátelství* 1

³⁵³ Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 13-16, 33

³⁵⁴ Kromě dcery ztratil ještě dříve dva své syny.

³⁵⁵ Naopak. Plutarchos staví do kontrastu lásku své ženy k jejich dítěti s důrazem na to, že ona sama o ně pečovala a kojila je, zatímco „Obyčejně, jak vidáme, počínají si matky jinak: berou své děti do náruče jako hračky, když jim je předtím jiní vykoupu a upraví; a stane-li se, že zemřou, rozplývají se v prázdných a nevděčných nárcích“ (Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 46)

³⁵⁶ Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973 str. 49

svého pětiletého bratříčka, který začínal ukazovat jiskřičky nadání, půvab, již „hlubokou duši,“ lásku k otci. S láskou vyzvedává vlastnosti desetiletého Quintiliana – skvělé nadání, láska ke studiu, k blízkým lidem, štědrost, řádnost a čestnost a duševní síla, statečnost – slibný chlapec, který byl navíc nedávno adoptován bývalým konzulem a rýsovala se tak před ním naděje na zastávání vysokého úřadu. Přes všechn žal a bolest je nutné se vzmužit a pokračovat, činnost a vzpomínky přináší útěchu.

Nejen v Quintilianovi³⁵⁷ se při vzpomínání zesnulých dětí objevuje prvek vyzvedávání jedinečných vlastností zemřelého dítěte, které by spíše odpovídaly téměř dospělému, či dospělému jedinci, než dítěti. Tímto dojemným, láskyplným a poněkud zidealizovaným pozitivním vzpomínáním jakoby dospělí chtěli naznačit, co všechno ztratili smrtí dítěte³⁵⁸. Byly to ale nejen naděje na zabezpečené a pokojné stáří, udržení a případného pozvednutí rodiny a rodinného majetku. Byla to ztráta konkrétního milovaného jedince.³⁵⁹

Poezie příliš motiv smrti dítěte nevyužívá. Zobrazuje také skutečnost, že přežití vlastního dítěte, „útěchy stáří,³⁶⁰“ bylo vnímáno jako tragická událost pro rodiče. Vergilius v Aeneidě popisuje a žal a neštěstí rodičů, kteří jsou ve válce nuceni pohřbívat své padlé syny. („Ó zvěčnělá manželko moje/, blažená úmrtím svým - vždyť takto tě minula bolest!/ Já však přežil svůj osud – já otec-syna jsem přečkal/, nešťastný, na světě sám.“)³⁶¹ V Propertiově básni, v níž předčasně zesnulá Cornelia promlouvá ze záhrobní ke svému manželovi, L.Aemilius Paulovi, aby mu poskytla útěchu, děkuje tato matka tří dětí, dvou synů a dcery, za to, že nepochovala žádné své dítě, ale ony ji („Díky, že smuteční šat jak matka jsem neměla nikdy:/celý drahý můj hlouček v průvodu pohřebním šel!“).³⁶² A Horatius popisujíc bezbožnost současnosti uzavírá: „A to vše jistě uvidí mí rodiče/, již, běda, přežijí mou

³⁵⁷ Podobně na svou malou dcerku vzpomíná i Plutarchos (*Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy.* Praha 1973 str. 42), Plinius ml. (*Dopisy* V. 16) vyjadřuje politování nad smrtí ani ne čtrnáctileté dcery svého přítele Minicia Fundana, která zemřela krátce před svojí vlastní svatbou, kterou měla splnit očekávání své rodiny, což jen znásobilo smutek otce z této předčasné smrti. I přes útlý věk měla dívka prý již „moudrost stáří a důstojnost dospělé dámy,“ spojenou s dívčí líbezností a panenským studem, milující dívka, statečně a vyrovnaně snášející svoji nemoc, podobná svému otci. Otcův hluboký žal tak lze považovat za prominutelný a oprávněný a hodný útěchy, nikoli pokárání.

³⁵⁸ Zároveň se jedná do určité míry o vyjádření sebelítosti rodičů. (dítě nedostojí povinnosti vůči svému rodiči). (Dixon, S.: *The Roman Mother.* London 1988.)

³⁵⁹ Pozitivní a láskyplnou komemoraci, v níž jsou též vzpomínány skvělé vlastnosti zemřelých dětí, či jejich úspěchy a již nesplnitelné naděje do nich vložené, dosvědčují i dochované nápisy a epitafy. Nutno poznamenat, že jako literatura, i komemorace mohla mít své zvyky a pravidla vycházející čistě z konvence „žánru“, dnes stěžejí postihnutelné, přesto svědčí o rodičovské lásce k dětem. (McWilliam, J.: *Children among the dead:* IN: Dixon, S. (ed.): *Childhood, Class and Kin in the Roman World.* London and New York 2001. str. 74-98)

³⁶⁰ Vergilius: *Aeneis* IX. 452-502

³⁶¹ Vergilius: *Aeneis* XI. 39-65, podobně X. 830-54, IX. 452-502

³⁶² Propertius IV. 11

smrt.³⁶³ Nářek nad smrtí syna pak Hoaratiovi slouží i jako ironická metafora v kritice labužníka, hořce plačícího pro zničený pokrm („plakal, jak syn by mu předčasně zemřel“).³⁶⁴

Pohřeb nedospělého dítěte, na rozdíl od jeho smrti, není v literatuře zmiňován téměř vůbec. Skutečnost, že nejen v truchlení, ale i ve způsobu pohřbívání činili Římané rozdíl mezi malými a staršími dětmi, tak v literatuře uvádí Plinius, podle nějž bylo zvykem děti, kterým ještě nezačaly lézt zuby,³⁶⁵ pohřbívat žehem, což dosvědčuje Iuvenalis: „Příroda velí nám lkát, když přijdeme náhodou k pohřbu dospělé dívky, když maličké dítě, jež nehoví věkem hranici, do země kladou,³⁶⁶ a Plutarchos uvádí, že dle starých zvyklostí a ustanovení se při pohřbu malých dětí nekonaly „ani úlitba, ani jiné obřady, které náleží mrtvým,“ protože tyto děti „nenabyly dosud podílu na zemi a věcech tohoto světa.“³⁶⁷ Také chválí svou ženu za provedení prostého, neokázalého obřadu jejich dcerky.³⁶⁸ Fakt, že malé dítě nebylo považováno za samostatnou osobnost, protože k tomu ještě nebylo dostatečně vyvinuté, umožňoval, aby tyto děti byly pohřbívány i v přímé blízkosti domu bez obavy z rituálního znečištění a možných neklidných duší, které smrt dle římských náboženských představ s sebou přinášela.³⁶⁹

³⁶³ Horatius: *Epódy* 16

³⁶⁴ Horatius: *Satiry* II. 8.

³⁶⁵ Plinius st.: *Kapitoly o přírodě* VII. 16

³⁶⁶ Iuvenalis: *Satiry* XV. 137-139

³⁶⁷ Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy.* Praha 1973 str. 54

³⁶⁸ Plutarchos: *Útěcha ženě* IN: Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy.* Praha 1973 str. 43-44

³⁶⁹ **Dasen, V.:** *Childbrith and Infancy in Greek and Roman Antiquity* IN: Rawson, B.(ed.): *A Companion to families in the Greek and Roman World.* Malden 2011 str. 291-314, Rawson, B.: *Children and childhood in Roman Italy.* (II.vyd.) Oxford 2009

10. Závěr

Jakkoli mohlo být téma dítěte v literatuře pouze okrajové, „slepení střípků,“ které dochovaná antická díla nabízejí, ukazuje, že dítě bylo, jako v každé společnosti, neoddělitelnou součástí reálného života. Přestože bylo často spojováno s nerozumností, nezkušeností a slabostí, nesamostatností, zejména právní, bylo budoucím římským občanem. Dítě tvořilo důležitou součást života Římanů, faktickou i emocionální. Znamenalo budoucnost rodiny, zajištění rodičů v jejich stáří, stejně jako zdroj radosti a starostí. Ztráta dítěte, zejména odrostlejšího, do něhož již mohla rodina vkládat své naděje, tak byla vnímána jako tragická událost.

Na základě osobních názorů přístupů, stejně jako na literárních schématech, lze soudit, že láska a úcta k rodině, k rodičům a k dětem, rodinná harmonie byla společenskou představou, přáním, bohužel ne vždy reálně funkční. Římská literatura je plná odkazů na harmonické vztahy mezi rodiči a dítětem, které se snaží vyzvedávat a které si do určité míry idealizuje a nabízí je jako vzor v rámci boje s úpadkem všeobecné morálky především v řadách aristokracie, spojené s úpadkem rodinného života, vyvolané na jedné straně šířením luxusu, na druhé nestabilitou a nejistotou období občanských válek, a proměnou společnosti a jejího řádu, která vyvolává přání alespoň rodinné jistoty.

Přístup k dítěti byl, jako v každé době a v každé rodině, individuální. Nejdůležitější roli nejen pro celé dětství sehrál původ a prostředí, z něhož dítě pocházelo. To v první řadě ovlivnilo, jaký bude osud dítěte a kam bude směřovat jeho vývoj a výchova a jeho uplatnění v dalším životě. Svobodný aristokrat, zajištěný a vychovávaný v péči služebnictva pod dozorem rodičů, s množstvím volného času ke hře a sportu, vzdělávaný ve vědách, literatuře a právu a vedený k tomu, aby se jednoho dne stal římským občanem, hodným své vlasti a rodiny. Svobodné dívky, vedené k tomu, aby se z nich staly řádné matky a manželky, schopné vést domácnost. Děti chudých občanů, měšťanů či rolníků, případně i domácí otroci, jejichž dětství bylo spojeno s prací pro rodinu, nebo pro pána.

Otázka dítěte a jeho výchovy byla v historii proměnnou. Jiné představy a skutečnosti platily v době archaického Říma a starší republiky, jiné pak v době pozdního císařství a křesťanské éry. Zaměření této práce na období pozdní republiky a raného císařství je jen částí pohledu, epizodou. Je to období viditelné změny proti tvrdosti a přísnosti předcházející epochy. Stálo by za pozornost věnovat se blíže otázce této změny, stejně jako změnám, které

přináší následující období a křesťanství. Blíže na historickém pozadí rozebrat příčiny těchto změn. Stejně jako by za pozornost stálo i paralelní srovnání současného a římského vnímání světa dětství očima dospělých, protože mnohé problémy spojené s výchovou výrostků byly v antickém světě velmi podobné těm současným.

11. Seznam pramenů a literatury

Prameny:

Catullus – Tibullus – Propertius: *Pěvci lásky*. (III.vyd.) Praha 1973

Celsus: *On medicine*. The Loeb Classical Library edition 1935 Dostupné na WWW:

⟨<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Celsus/home.html>⟩

Cicero: *Listy přátelům I*. Praha 2001

Cicero: *O povinnostech*. Praha 1970

Cicero: *Tuskulské hovory. Cato starší o stáří. Laelius o přátelství*. Praha 1976

Columella: *De re rustica*. The Loeb Classical Library edition. Vol. I. 1941 Dostupné na WWW: ⟨<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Columella/>⟩

Gaius: *Učebnice práve ve čtyřech knihách*. Plzeň 2007

Horatius: *Vavřín a réva: ódy, epódy, satiry, listy*. Praha 1972

Iuvenalis: *Satiry*. Praha 1972

Lucretius: *O přírodě*. (II.vyd.) Praha 1971

Martialis: *Posměšky a jízlivosti*. Praha 1965

Ovidius: *Kalendář, Žalozpěvy, Listy z Pontu*. Praha 1966

Ovidius: *Lásky, Listy milostné, Umění milovati, Jak léčit lásku*. Praha 1963

Persius: *Satiry*. Praha 1990

Petronius: *Satyricon*. Praha 1971

Plautus: *Amfítryon a jiné komedie*. Praha 1978

Plautus: *Komedie o strašidle*. Praha 1960

Plautus: *Maenechmové*. Praha 1890

Plautus: *Miles gloriosus aneb Tlučhuba*. Praha 1976. Praha 1978

Plautus: *Pseudolus*. Praha 1946

Plinius mladší: *Dopisy*. Praha 1988

Plinius starší: *Kapitoly o přírodě*. Praha 1974

Plutarchos: *On Affection for Offspring*. IN: Plutarch: *Moralia*. Vol.VI. The Loeb Classical Library edition 1936 pp.328-357 Dostupné na WWW:

⟨http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/De_amore_prolis*.html⟩

Plutarchos: *Roman Questions*. IN: Plutarch: *Moralia*. Vol.IV. The Loeb Classical Library edition 1936 pp.1-171. Dostupné na WWW:

⟨http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Roman_Questions*/home.html⟩

Plutarchos: *The Education of Children*. IN: Plutarch: *Moralia*. Vol.I. The Loeb Classical Library edition 1936 pp.3-69 Dostupné na WWW:

⟨http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/De_liberis_educandis*.html⟩

Plutarchos: *O lásce*. Praha 1967

Plutarchos: *O zvědavosti; O tlachavosti; O poslouchání*. Praha 1940

Plutarchos: *Přátelé a pochlebníci*. Praha 1970

Plutarchos: *Rady manželské. Útěcha ženě. O lásce. Zlomky nezachované rozpravy*. Praha 1973

Plutarchos: *Životopisy slavných Řeků a Římanů I*. Praha 2006

Plutarchos: *Životopisy slavných Řeků a Římanů II*. Praha 2007

Quintilian: *Základy rétoriky*. Praha 1985

Res gestae divi Augusti Dostupné na WWW:

⟨http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Augustus/Res_Gestae/home.html⟩

Seneca: *Další listy Luciliovy*. Praha 1984

Seneca: *O duševním klidu* IN Seneca. *Útěchy*. Praha 1977 str. 201-248

Seneca: *O stálosti mudrce* IN Seneca. *Útěchy*. Praha 1977 str. 169-200

Seneca: *Útěcha pro Marcii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 9-58

Seneca: *Útěcha pro matku Helvii* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 59-98

Seneca: *Útěšný list Polybiovi* IN. Seneca: *Útěchy*. Praha 1977 str. 99-130

Seneca: *Výbor z listů Luciliovi*. (II.vyd.) Praha 1987

Suetonius: *Životopisy dvanácti císařů*.(IV vyd.) Praha 1966

Tacitus: *A Dialogue concerning oratory*. The Works Of Cornelius Tacitus, Volume 8 Dostupné na WWW: ⟨<http://www.gutenberg.org/files/15017/15017-h/15017-h.htm>⟩

Tacitus: *Letopisy*. (III. vyd.) Praha 1975

Terentius: *Hecyra*. IN Terence: *The comedies of Terence*. New York 1896 Dostupné na WWW: <http://www.gutenberg.org/ebooks/22188>⟩

Terentius: *Kleštětec; Formio*. Praha 1969

Varro: *De re rustica*. The Loeb Classical Library edition 1934 Dostupné na WWW: ⟨http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Varro/de_Re_Rustica/home.html⟩

Vergilius: *Aeneis*. Praha 1970

Vergilius: *Zpěvy rolnické a pastýřské*. Praha 1937

Vitruvius: *On architecture*. The Loeb Classical Library edition 1931 Dostupné na WWW: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Vitruvius/>

Literatura:

Antalová, B.: *Ius vitae necisque a zásahy zákonodárca do jeho aplikácie*. Notitiae novae Facultis iuridicae Universitatis Matthiae Beli Nesolii. Banská Bystrica 2002 str.8-11

Aterman, K.: *Child Poverty in Ancient Rome: The Alimenta Italiae of the „Good Emperors“* IN: Wurzburg Medizinhist Mitt. 16 1997 str. 151-72

Bradley, K. R.: *Slaves and masters in the Roman Empire*. New York 1987

Bradley, Keith R.: *Discovering the Roman Family. Studies in Roman Social History*. New York 1991.

Brtko, R. (ed.): *Rímská rodina v sociálných a právnych vzťahoch*. Bratislava 2007

Coben, A. (ed.)- Rutter, B.: *Constructions of Childhood in ancient Greece and Italy*. Athens 2007

Conte, G. B.: *Dějiny římské literatury*. (II.vyd.) Praha 2008

De Coulanges, F.: *Antická obec*. Praha 1998

Desen, V. (ed.): *Children, Memory and Family identity in Roman Culture*. Oxford 2011

Dixon, S. (ed.): *Childhood, Class and Kin in the Roman World*. London and New York 2001

Dixon, S. *The circulation of Children in Roman Society* IN: Corbier, M.: *Adoption and Fosterage*. Paris 1999 str. 217 - 230

Dixon, S.: *Exemplary housewife or luxurious slut? Cultural representations of women in the Roman economy* IN: F. McHardy – E.Marsahll (ed.): *Women's influence on classical civilisation* str. 56-74

Dixon, S.: *The Roman Family*. Baltimore 1992

Dixon, S.: *The Roman Mother*. London 1988.

Evans, J. K.: *War, women and children in ancient Rome*. London and New York 1991

Eyben, E.: *Family Planning in Graeco-Roman Antiquity*. IN: *Ancient Society*. 1980, sv. 11, str. 5-82

Eyben, E.: *Restless Youth in Ancient Rome*. (II.vyd.) London 1993

French, V.: *Children in Antiquity* IN: Hawes, J. M.- Hiner, R. (ed.): *Children in Comparative and Historical Perspective*. Greenwood, 1990. str.13-30

Gardner, J. F. – Wiedmann, T.: *The Roman Household. A Sourcebook*. London and New York 1991

- Gardner, J. F.:** *Family and Familia in Roman Law and Life*. Oxford 1998.
- Gray-Fow, M. J. G.:** *The nomenclature and stages of Roman childhood*. University of Wisconsin-Madison 1985
- Groh, V.:** *Život v antickém Římě*. Praha 1972
- Hin, S.:** *Family matters. Economy, culture and biology: fertility and its constraints in Roman Italy*. Princeton/Stanford University. 2007
- Hošek, R. – Marek, V.:** *Řím Marca Aurelia*. Praha 1990
- Kertzer, D. I. – Saller, R. P.(ed.):** *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. New Haven. 1993
- Kubelka, V.:** *Římské reálie*. (IV.svyd.)Prostějov 1927
- Kuklica, P.:** *Výchova a vzdělávání v starom Ríme*: IN: *Pedagogická Revue* č. 6 1992
- Laes, Ch.:** *Children in Roman Empire: outsiders within*.Cambridge 2011
- Laurence, R.:** *Childhood in the Roman Empire* IN. *History Today*. 55/10, 2005 str.21-27
- Lisový, I.:** *Antické reálie I.: Rodina, stravování, obydlí*. Ostrava. 2007
- Mantel, I. C.:** *The Roles of children in roman religion: in Greece & Rome*. 49/1, 2002
- Minten, E.:** *Roman attitudes towards children and childhood*. Stockholm 2002.
- Mustakallio, K. (ed.):** *Hoping for continuity: childhood, education and death in antiquity and the Middle Ages*. Rome 2005
- Potter, D. S.-Mattingly, D. J.:** *Life, Death and Entertainment in the Roman Empire*. University of Michigan 1999
- Radista, L. F.:** *Augustus Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery*. Aufstieg und Niedergang der romischen Welt. Teil II. Bd. 13. Recht Berlin-new york 1980
- Rawson, B.(ed):** *The Family in Ancient Rome*. (II.vyd.) New York 1992
- Rawson, B.(ed.):** *A Companion to families in the Greek and Roman World*. Malden 2011
- Rawson, B.:** *Children and childhood in Roman Italy*. (II.vyd.) Oxford 2009
- Rawson, B.:** *Representations of Roman Children and Childhood* IN. *Antichthon* 31, 1997 str. 74-95
- Saller, R. P.:***Patriarchy, property and death in the Roman Family*.Cambridge 1994
- Salway, B.:** *What's in a name? A survey of Roman onomastic practice form c. 700 B.C. to A.D. 700* IN: *The Journal of Roman studies*, 84, 1994 str. 124-145
- Sheidel, W:** *Growing up fatherless in antiquity. The demographic background*. Standford University 2006 Dostupné na WWW:
<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/060601.pdf>

- Scheidel, W.:** *Roman funerary commemoration and the age at first marriage*. Stanford University 2005 Dostupné na WWW.:
<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/110503.pdf>
- Scheidel, W.:** *The Roman slave supply*. Stanford University 2007 Dostupné na WWW:
<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/050704.pdf>
- Scheidel, Walter:** *Epigraphy and demography: birth, marriage, family and death*. Princeton 2007. Dostupné na WWW: <http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/060701.pdf>
- Schumka, L.:** *Children and toys in the Roman World*. Ottawa 1993
- Skřejpek, M.:** *Moc bez hranic? (Právo otce římské rodiny nad životem a smrtí)*. IN: Právní rozhledy 15/2005
- Sommerville, C. J.:** *Rome and the collapse of the trustee family*: IN. Sommerville, C. J.: *The Rise and fall of childhood*. New York 1990 str. 37-49
- Todman, D.:** *Childbirth in ancient Rome: From traditional folklore to obstetrics*. IN Australian and New Zealand Journal of Obstetrics and Gynecology. 47, 2007 str. 82- 85
- Treggiari, S.:** *Domestic staff at Rome in the Julio-Claudian Period, 27 B.C. to A.D. 68* IN: Histoire Sociale - Social History 6, 1973 str. 241 -255
- Treggiari, S.:** *Lower Class Women in the Roman Economy*. Florilegium 1 1979 str. 65-86
- Treggiari, S. M.:** *Consent to the Roman Marriage some Aspects of Law and Reality*. IN: Classical Views 26, 1982 str. 34-44
- Veyne, P. (ed.):** *A history of Private life I. From Pagan Rome to Byzantium*. Cambridge. 1987
- Vrana, V.:** *Matrimonium v římskom práve: vývoj manželského práva od najstarších čias do Justiniána*. Košice 2001
- Wiedemann, T.:** *Adults and Children in the Roman Empire*. London 1989

12. Resumé

No matter how marginal the question of children in Roman literature might have been, putting together the pieces and views which the survived ancient literature offers, it has shown that a child was an unseparable part of real life. The child was to become a citizen and the future of his or her family. The child played an important factual and emotional part in the lives of Roman parents. The approach to the child was individual in each family, as it is in present time. The most important role in the life of the child played their origin and environment which the child came from – free Roman nobleman, a poor peasant or a home-bred slave – this affected the child's fate and the way of their upbringing and education. Roman literature is full of references to harmonic relationships between parents and the child. These are praised and - to some extent - idealized, and are offered as an example of the fight against the decline of general and family morality, especially among the members of aristocracy, caused on the one hand by the spread of luxury, and on the other hand by the instability and uncertainty in the period of civil wars.